

**1(61)
2012**

Науково-популярний журнал

Воєнна історія

Заснований у 2002 році

Засновник – Всеукраїнська громадська організація

«Український інститут воєнної історії»

Виходить 6 разів на рік

Головний редактор – Сергій ЛІТВИН,
доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Печенюк І.С., кандидат історичних наук, заступник головного редактора

Вознюк Ю.С., відповідальний секретар

Бадах Ю.Г., доктор історичних наук

Бережинський В.Г., кандидат історичних наук

Верстюк В.Ф., доктор історичних наук

Веденеєв Д.В., доктор історичних наук

Гутковський В.В., кандидат історичних наук

Карпов В.В., кандидат історичних наук

Лисенко О.Є., доктор історичних наук

Пилявець Р.І., кандидат історичних наук

Савченко Г.П., кандидат історичних наук

Савчук Ю.К., кандидат історичних наук

Сідак В.С., доктор історичних наук

Стороженко І.С., доктор історичних наук

Чухліб Т.В., доктор історичних наук

УДК 35(091) (05)

*Літературний редактор Наталія Троян
Макет і верстка Роман Івах*

Оригінал-макет виготовлено ЛА «ПІРАМІДА»

Адреса редакції:
м. Київ, вул. Грушевського, 30/1, кім. 101.
Телефон головного редактора (067) 974-15-82

Електронна адреса: serlytvyn@ukr.net
Наш сайт: www.warhistory.ukrlife.org

Журнал зареєстровано в Державному комітеті інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України, свідоцтво КВ № 5852.

Журнал є фаховим виданням у галузі історичних дисциплін
(Постанова Президії ВАК України від 15 січня 2003 р. № 1/05/1)

Схвалено Вченюю радиою
Українського інституту воєнної історії
(протокол № 4 від 5 лютого 2012 р.)

За достовірність фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела відповідають автори публікацій. Редакція зберігає за собою право рецензування, редагування та скорочення статей без згоди автора, може публікувати статті в порядку обговорення, не поділяючи поглядів автора.

Рукописи не повертаються. Редколегія не обов'язково поділяє погляди авторів публікованих матеріалів.

Підп. до друку 21 лютого 2012 р. Формат 70×100/16.
Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 9.1. Обл.-вид. арк. 11.2.
Наклад 500 прим. Зам. № 420.
ЛА «Піраміда», ДК № 356 від 12.03.2001.
79006, м. Львів, вул. Промислова, 45.

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА.....	4
ДОСЛІДЖЕННЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ	
ДЕМ'ЯНЮК О. ПЕРЕБІГ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНІ ВОСЕНИ 1919 РОКУ	5
ЧУХЛІБ Т. МІЛІВА ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ СТАРОДУБЩИНИ У ХХ СТОЛІТТІ	13
КАЛІБЕРДА Ю. НАЦІОНАЛЬНІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ АРМІЯХ 1917–1921 РОКІВ	20
МАРЧЕНКО В. МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ	31
КУШНІР О. ВІДОБРАЖЕННЯ ВІЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ ГАЙДАМАКІВ У НАРОДНІЙ ПОЕЗІЇ XVII–XIX СТ.: СПРОБА СТРУКТУРНОГО ТА ТЕМАТИЧНОГО АНАЛІЗУ	36
ВОЗНЮК Ю., ЗОРЬКА О. УЧАСТЬ БЕЛЬГІЙСЬКОГО АСМ БРОНЕДІВІЗІОНУ В ОБОРОНІ ГАЛИЧИНІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1916–1917 Р.Р.).....	46
ПОСТАТІ	
ПАНЧЕНКО О. ПЕТРО ДЯЧЕНКО – КОМАНДИР ПОЛКУ ЧОРНИХ ЗАПОРОЖЦІВ, НАЧАЛЬНИК ШТАБУ УПА «ПОЛІСЬКА СІЧ»	54
ІСТОРІЯ ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ ТА ОЗБРОЄННЯ	
ФЕЩЕНКО А. АЕРОПЛАНІ НА СЛУЖБІ АРТИЛЕРІЇ	59
ВИЗНАЧНІ ВОЄННІ ПОДІЇ ТА ВІЙСЬКОВІ ДІЯЧИ	
ЛІТВИН С., СОКОЛЮК С. ПОХІД КІЇВСЬКОГО КНЯЗЯ АСКОЛЬДА 860 РОКУ НА КОНСТАНТИНОПОЛЬ	66
ВІЙСЬКОВА БЕЗПЕКА	
ЛЕВІК Б. ВІЙСЬКОВА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ПРОБЛЕМНИЙ АНАЛІЗ	77
ВІЙСЬКОВА ІСТОРІОГРАФІЯ	
ШВИДЧЕНКО Т. ПЕРШИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД АРМІЇ УНР (1919–1920 РР.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ	86
ФЕДУНИШИН Л. ІСТОРИКО-ВІЙСЬКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ І. КРЕВЕЦЬКОГО: ОБОРОННА ОРГАНІЗАЦІЯ РУСЬКИХ СЕЛЯН У 1848–49 РОКАХ.....	95
МУЗЕЇ, ВИСТАВКИ	
НАДТОКА О. ВИСТАВКА «В БОРОТЬБІ ЗА СВОБОДУ УКРАЇНИ» В КІЇВ- СЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА	101
ДО ВІДОМА АВТОРІВ	104

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Шановний читачу!

Коли у своїй домашній бібліотеці я підхожу до полицеї, на якій стоїть добірка книг з історії національно-визвольних змагань 1917–1921 років, мое ество переповнюється почуттям патріотизму і гордості за наших попередників тієї доби.

Мабуть, невипадково, а саме з цієї причини «Воєнна історія» вкотре друкує матеріали із цього історичного періоду – періоду коли світ зазнавав кардинальних перетворень у всіх сферах життя, коли творилася нова українська державність та будувався новий соціальний лад. Люди чисті душою, зі світлими ідеалами увічнили себе геройкою святої боротьби за Україну.

Проте протистояння з колишнім імперським центром, оглядання Заходу на «єдину і неделімую», розкол українського національного руху, неспроможність опанувати економічною ситуацією тощо привели до поразки боротьби.

Ця боротьба та наступні катаклізи: репресії, голodomори, концтaborи, війни, гулаги, де завжди гинули найкращі, позбавила українство провідної верстви, на довгі часи, і донині становить загрозу існуванню української нації.

Російська правозахисниця Новодворська на запитання «Чому нині Україна в такому стані?» відповіла коротко: «Тому що герої національно-визвольних змагань – у могилах, а їхні нащадки – на пляжах». Гірка, але справедлива оцінка.

Причина значною мірою у відсутності в українській спільноті історичних знань свого минулого, а відтак розуміння, і усвідомлення нинішнього становища, а звідси і мотивації до національно-визвольної боротьби.

До цього додаються зусилля щодо перетворення історичної пам'яті у заручницю політичних маневрів, експлуатування певних пластів історичної пам'яті, апелювання до світоглядних кліше, міцно закарбованих у свідомості різних вікових, національних, регіональних категорій населення.

Аналіз помилок минулого, що мають бути попередженням і повчальним уроком для наших політиків та громадян та усвідомлення нинішніх загроз має спонукати нас схаменитися й зrozуміти, що ми маємо силу і потенціал, аби стати повноцінною і справді незалежною державою в сучасному світі.

Саме з цих міркувань ми знову присвячуємо цей номер журналу так довго татуйованому, малопізнаному і повчальному історичному періоду національно-визвольної боротьби українського народу 1917–1921 років.

Так багато ще треба піznати, зрозуміти, осмислити!

Будьте з нами!

**Головний редактор
Сергій ЛІТВИН.**

ДОСЛІДЖЕННЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ

ПЕРЕБІГ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНІ ВОСЕНИ 1919 РОКУ

Олександр ДЕМ'ЯНЮК,
кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри гуманітарних дисциплін
Луцького інституту розвитку
людини університету «Україна»

Дем'янюк Олександр. Перебіг військово-політичних подій на території Волині восени 1919 р.

У статті висвітлюються результати аналізу військово-політичних подій, бойових дій Армії Української Народної Республіки та її ворогів на території Волинської губернії восени 1919 р., оцінюється їх значення для боротьби за українську державність періоду Директорії.

Ключові слова: Директорія, Армія Української Народної Республіки, Волинська губернія, Симон Петлюра, українська армія.

Демьянюк Александр. Ход военно-политических событий на территории Волыни осенью 1919 г.

В статье представлены результаты анализа военно-политических событий, боевых действий Армии Украинской Народной Республики и ее врагов на территории Волынской губернии осенью 1919 г., оценивается их значение в борьбе за украинскую государственность в период Директории.

Ключевые слова: Директория, Армия Украинской Народной Республики, Волынская губерния, Симон Петлюра, украинская армия.

Demianiuk Oleksandr. *Course of military-political events at the Volyn's territory in autumn of 1919.*

Results of the analysis of military-political events, fighting actions of Ukrainian National Republic's Army and its enemies at the territory of Volyn's region in autumn of 1919 are lighted up in the article, their importance for the fighting for Ukrainian nationality of Dyrectoria's period.

Key words: Dyrectoria, Ukrainian National Republic's Army, Volyn's region, Symon Petlyra, Ukrainian army.

Осінь 1919 року, як покажуть наступні події, стала важливим періодом у відстоюванні завоювань Української революції, боротьбі за українську державність з її зовнішніми ворогами – більшовиками, поляками, денікінцями. Директорії та уряду Української Народної Республіки (УНР) довелося діяти в умовах територіального обмеження, що, у свою чергу, негативно впливало не лише на економічний стан держави, але й на матеріальне забезпечення Армії УНР. За результатами цього відтинку боротьби за утвердження незалежної УНР, керівництво державою змушене було вдатися до нових форм протидії зовнішнім ворогам.

Особливістю осені 1919 року стало те, що територія Волинської губернії стала місцем перебування Директорії, уряду та українського війська. Територіальні лещата, в які потрапили інституції держави, змусили керівництво УНР переосмислити досвід попередніх періодів Української революції, визначити пріоритети та напрямки внутрішньої зовнішньої діяльності на найближчий час.

Військово-політичні події осені 1919 року у тій чи іншій мірі досліджувалися у працях як вітчизняних, так і зарубіжних (діаспорних) авторів. Щодо Волинської губернії, її ролі у державотворчих процесах періоду українських національно-визвольних змагань, безпосередньо восени 1919 року, то більшість дослідників фрагментарно торкалося цієї сторінки у своїх працях. Так, окрім відомості про перебіг подій у досліджуваний нами період на Волині знаходимо у спогадах та роботах, які вийшли друком за кордоном: П. Певного (визначив причини, які змусили українські війська восени 1919 року зосередитися в районі Староконстантинова) [1], М. Омеляновича-Павленка (визначив причини і територію, на якій

зосередилася республіканська армія наприкінці листопада 1919 року: Любар – Шепетівка – Миропіль) [2], Ю. Тютюнника (звертає увагу на процес підготовки, причини та прийняття рішення про рейд на окуповану денікінськими та більшовицькими військами українську територію) [3], О. Доценка (подає аналіз військово-політичних подій осені 1919 року) [4], Є. Бородиєвича (повідомляє про військово-політичні події, які відбувалися на Волині та Поділлі восени 1919 року) [5]. Серед сучасних дослідників відзначимо роботи М. Ковальчука, В. Савченка, С. Литвина, Ж. Мини та інших.

З огляду на стан вивчення означеної вище проблеми, спираючись на праці по-передніх дослідників, спогади безпосередніх учасників тих подій, матеріали вітчизняних архівів, спробуємо відтворити перебіг військово-політичних подій на території Волинської губернії восени 1919 року.

У серпні 1919 року армії Української Народної Республіки (УНР) та Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) розпочали спільній похід проти більшовицьких військ. В районі між Проскуровом та Староконстантиновом було зосереджено 3-тю, 7-му і 4-ту бригади та всю артилерію II Українського Галицького корпусу [5, 20]. Це дозволило українській армії 15 серпня завладіти Староконстантиновом та продовжити свій наступ у напрямку столиці.

Відзначимо, що військовий успіх об'єднаного українського війська – Армії УНР та Української галицької армії і звільнення ними Києва мали створити позитивний баланс на українсько-польських переговорах та стати початком переможного українсько-більшовицького протистояння. Однак вже 31 серпня генерал А. Кравс без бою відступив з Києва та залишив його підрозділам

Добровольчої армії. Ця подія стала початком скupчення на території Волинської губернії українського війська, українського політикуму та громадян, які залишили свої домівки, не бажаючи потрапити від окупацію більшовицьких чи білогвардійських армій. Своє відношення до втрати столиці та відступу української армії висловив С. Петлюра у телеграмі в Штаб українських військ: «Відступ від Києва деморалізуюче вплинув на нашу армію і коли він буде тягнутись далі, то армії у нас не буде» [6, 231].

Керівництву УНР не вдалося домовитися з генералом А. Денікіним про відкриття широкомасштабного антибільшовицького фронту, хоча для цього в стан білогвардійців було направлено одного із найдосвідченніших українських офіцерів – генерала М. Омеляновича-Павленка. Мало того, командування Збройних сил Півдня Росії, відмовившись визнавати незалежну Україну, заявило, що «добровольча армія буде вести війну з військами Української Народної Республіки» [7]. Таким чином Директорія УНР вступила в активну фазу українсько-білогвардійського збройного протистояння.

Ситуація, в яку потрапила Директорія УНР була надзвичайно складною. В. Винниченко писав що «вся ж Україна під совітською владою, під Директорією тільки два-три повіти вбогої Волині, по якій соваються оті нещасні купки козаків» [8, 294].

27 вересня, зважаючи на активні дії білогвардійської армії, Головний отаман С. Петлюра оголосив на тих територіях, які ще контролювали війська Директорії, мобілізацію. За три тижні на підконтрольній українській владі частині Волині (Житомирський, Ізяславський, Староконстантинівський повіти) мобілізовано 4 тис. осіб [9, 24]. Однак та територія, яку ще контролювала Директорія, вже не могла забезпечувати українську армію ні новобранцями, ні амуніцією, ні провіантром. Місцеве населення, втомлене багаторічною боротьбою, руйнацією та відсутністю міцної місцевої влади,

**Кравчук А., генерал-чотар УГА.
У 1919 р. командир III Галицького корпусу**

саботувало мобілізаційні заходи Дієвої армії УНР. Крім того, погіршення матеріального стану українського війська спричиняло до поступової втрати ним боєздатності, поширенню дезертирства. Тільки у вересні у Волинській групі дезертирів серед старшин було 24 %, серед вояків – 19 % [10, 18].

Ще одним фактором, який негативно впливав на боєздатність української армії була епідемія тифу. Більшість населених пунктів Волинської губернії, які контролювалися Армією УНР, перетворилися на лазарети. 24 вересня 1919 року Рада Народних Міністрів змушенна була визнати санітарний стан української армії катастрофічним [11]. Навіть вищий командний склад Армії УНР хворів на тиф. Так, в Рівному перебували хворі на тиф начальник штабу Армії УНР генерал В. Сінклер, полковник В. Тютюнник [12]. Колишній командарм В. Тютюнник так і не переміг хворобу.

м. Рівне, панорама міста, 1919 р.

Не поспішили допомагати Українській державі у боротьбі за свою незалежність й країни Антанти. Обурений С. Петлюра у листі до отамана Дельвіга, який перебував у Бухаресті звертався із запитанням: «По-інформуйте до яких це пір буде продовжуватися безглузда політика держав Антанти і на які спроби ми можемо сподіватися» [13]. Голова Ради Народних Міністрів УНР І. Мазепа направив ноту до держав світу, в якій висловив сподівання, що «держави Антанти в загальнолюдських інтересах по-дбають, аби Денікін порозумівся з Головним командуванням українських військ, звільнинив негайно територію, здобуту українською армією» [14]. Проте жодний із закликів до держав Антанти не мав чіткої відповіді щодо підтримки державницьких устремлінь українського народу.

Незважаючи на цілий комплекс несприятливих обставин, українська армія ще якийсь час успішно протистояла більшовицькій навалі. Так, 5 вересня Січові стрільці вступили до Новограда-Волинського. Здобувши його, вони взяли під свій контроль частину залізниці Бердичів – Житомир та Шепетівка – Новоград-Волинський [15, 99], що було важливим позиційним успіхом. З 15 по 20 вересня група генерала А. Кравса і П Галицький корпус провели кілька вдалих боїв, однак потім розпочалася смуга невдач.

Аналіз подальших військово-політичних подій дає змогу констатувати, що після 20 вересня на території Волинської губернії активні бойові дії на українсько-більшовицькому фронті не велися. Відбувалися локальні сутички, які не мали ні тактичного, ні стратегічного значення. Українська армія переключилася на боротьбу з Добровольчою армією. 22 вересня Штабом Армії

УНР було перехоплено наказ денікінського командування, в якому перед білогвардійцями поставлена задача по оволодінню територією, на якій дислокувалися українські війська та їх знищення. 24 вересня Головний отаман С. Петлюра та Президент Української Національної Ради Є. Петрушевич оголосили генералу А. Денікіну війну, про що також повідомили у своєму зверненні до українського народу [16].

Водночас активізувалася діяльність української влади на переговорах з поляками. 26 вересня 1919 року на спільному засіданні Директорії та уряду УНР було прийнято рішення про так званий «нульовий варіант», за яким пропонувалося усі, раніше досягнуті, домовленості з Другою Річчю Посполитою анулювати і розпочати новий переговорний процес лише після гарантії польського уряду про підтримку УНР у війні з генералом А. Денікіним [17, 53]. Дане рішення не знайшло підтримки у польської сторони, хоча й не було однозначно відкинутим.

Восени 1919 року Начальний вождь Другої Речі Посполитої для себе вже визначив пріоритети на сході. Він дав вказівку своїм військам, що перебували на російсько-польському фронті утриматися від ведення наступальних дій, щоб російська сторона змогла зосередитися на боротьбі з військом генерала А. Денікіна. Будучи проти поши-

рення більшовизму на захід, Ю. Пілсудський вважав перемогу білогвардійських військ та відновлення монархії в Росії більшою загрозою для незалежності та територіальних претензій Польської держави.

Незважаючи на заклики А. Денікіна про допомогу у боротьбі з більшовиками та аналогічні пропозиції країн Антанти, Ю. Пілсудський не підтримав білогвардійський рух в Росії. Крім того, він восени розпочав таємні переговори з В. Леніним, якого запевняв, що підтримка Денікіна в його боротьбі з радянською Росією не відповідає польським державним інтересам [18, 24]. Щодо волинських земель, то Ю. Пілсудський займав вичікувальну позицію, вважаючи, що тільки весна покаже, що робити далі.

Наприкінці жовтня у Варшаві розпочала роботу нова українська дипломатична місія на чолі з міністром закордонних справ УНР А. Лівицьким. Українські дипломати озвучили два принципових для УНР моменти переговорного процесу: встановлення кордонів між обома державами за етнічним розселенням українців та поляків і визнання Другою Річчю Посполитою незалежності УНР [19, 373]. Польська сторона визнала пропозиції місії Директорії УНР неприйнятними для їхньої держави і висунула зустрічні умови: чітке визначення кордонів Української та Польської держав, беззастережне входження до складу останньої західноукраїнських земель.

15 листопада С. Петлюра змушений був дати вказівку міністру закордонних справ УНР А. Лівицькому про згоду на встановлення кордону між УНР та Польською республікою по лінії Бартелемі через територію Галичини і по ріці Турії на Волині, а у випадку необхідності по ріці Стир.

Тим часом велися переговори з представниками Добровольчої армії. 6 листопада генерал УГА М. Тарнавський та генерал Добровольчої армії О. Слащов підписали конвенцію про припинення збройної боротьби, чим підставили під удар саме існування Української держави та зірвали українсько-польські переговори.

Тарнавський М., генерал-чотар УГА.
У 1919 р. командувач УГА

Листопадові події 1919 року визначили стратегію майбутньої боротьби за українську державність. На той момент кількість боєздатного українського війська коливалася в межах 7 тис. багнетів та шабель. Однак їх розташування, стан (через захворювання тифом) та відсутність оперативного простору відкидало можливість їх одночасне використання для боротьби з радянськими та денікінськими військами у звичайних фронтових умовах.

26 листопада більшість війська УНР зосередилося в районі Староконстантинова. Учасник тих подій П. Певний зауважував, що «під напором спільніх сил Денікіна, сипного тифу і інтенданського безладдя, військо і Правительство залишили Кам'янець-Подільський і докотилися до Староконстантинова» [1, 11]. За твердженням М. Омеляновича-Павленка, «терени, що їх займає армія обмежуються лініями: на півні - Староконстантинів - Хмельник; на

Слащов Я., генерал-лейтенант.
У 1919 р. командир 4-ї піхотної дивізії,
з грудня – командуючий II армійським
корпусом Добровольчої армії

сході – Хмельник – Бердичів; на півночі – залізницею Бердичів – Шепетівка; на заході лінією, що тягнеться верстов на 20 на захід від залізниці Шепетівка – Проскурів» [2, 6].

Саме у Староконстантинові 29 листопада Головний отаман С. Петлюра скликав нараду, на якій були присутні «члени уряду, старшина Штабу Армії, усі командувачі груп і по два старшини та козаки від кожної частини; oprіч того, були присутні ніким не запрошенні, але цікаві старшини та козаки різних полків, що покинули свої частини і блукали по Староконстантинову» [3, 17]. Було вирішено триматися до останнього моменту, незважаючи на цілковиту ізоляцію української армії та безвихід її положення. З-поміж іншого, Головний отаман у своїй політичній промові дещо ідеалізував ситуацію, в якій опинилася Україна за часів

Директорії, зазначаючи, що «єдиною боротьбою, упертою і безкомпромісовою, ми показали світові, що Україна є, що її народ живе і бореться за своє право, за свою свободу й державну незалежність» [20, 188].

Пізно ввечері 27 листопада, за свідченням І. Мазепи, С. Петлюра прийняв рішення про складення з себе повноважень Голови Директорії та Головного отамана і передачі їх Раді Народних Міністрів під головуванням глави уряду. Про це знато вузьке коло українських політиків, серед яких був полковник А. Мельник. Він був присутнім при зустрічі Головного отамана з І. Мазепою того вечора та відстоював позицію С. Петлюри. Врешті, після категоричної відмови Прем'єр-міністра та наведених аргументів відставка не відбулася, що й констатував І. Мазепа у своїх спогадах: «Після докладної розмови Петлюра взяв свою заяву назад» [21, 66].

28 листопада становище української влади та війська ще більше погіршилося. Після кровопролитного бою запорожці змушені були 1 грудня залишити Староконстантинів білогвардійцям [22] та відступити у напрямку Нового Мирополя. До рук Добровольчої армії А. Денікіна потрапили усі поранені та хворі на тиф українські вояки, які перебували у Староконстантиніві. Отаман М. Омелянович-Павленко пізніше так характеризував ситуацію наприкінці листопада 1919 року: «Армія губить свій маневровий пляцдарм і скручується головною свою масою в останній трикутник: Любар – Шепетівка – Миропіль (бік трикутника – 30 верстов); вороги вже не тиснуть її, вважаючи, що справа порішена, її залишають нас до самознищення в останній агонії» [2, 6].

Українські війська розташовувалися таким чином: Запорізька група в районі Новий Миропіль – Печанівка; Київська дивізія в Острополі, Гайдамацька бригада отамана О. Волоха, юнацька школа полковника Вержбицького та Волинська дивізія у Любарі, відділи Січових стрільців у Новій та Старій Чорторії [23, 282].

Значно ускладнили військово-політичну ситуацію у цьому регіоні події пов'язані з ліквідацією отаманських виступів О. Волоха, О. Данченка та Ю. Божка і самоліквідацією формaciї Січових стрільців. Залишивши свої позиції біля Староконстантинова, отаман О. Волох 29 листопада приєднався до отамана О. Данченка та його начальника штабу отамана Ю. Божка у Любарі. Відмовившись захищати Староконстантинів від білогвардійців, він дозволив їм уже надвечір 28 листопада увійти до міста.

Своєрідний отаманський тріумвірат вимагав від прем'єр-міністра УНР І. Мазепи зміни політичного курсу, проголошення незалежної радянської України та передачі С. Петлюрою О. Волоху командування над усіма військами.

На початку повстання отаман О. Данченко заручився підтримкою командира окремого кінного полку сотника І. Легіна та встановив зв'язок з Волинським губернським повстанським комітетом у м. Любар. Плануючи спочатку поширити владу на території південної Волині, отамани реорганізували комітет у Волинську крайову революційну раду на чолі з колишнім кременецьким повітовим комісаром Ковалем.

Головний отаман, зважаючи на чисельність повстанців (їх кількість доходила до 3 тис.), не поспішав силою придушувати заколот. Це дозволило отаману О. Волоху проголосити себе головнокомандувачем українськими радянськими частинами та провести 1 грудня у Любарі оглядового війська [24, 338].

За цих обставин отаман Ю. Тютюнник наказав начальникову Спільної військової юнацької школи полковнику П. Вержбицькому ліквідувати заколот, розбройти повстанців та арештувати отаманів [25]. Однак той оголосив про свій нейтралітет, чим дозволив змовникам беззарно діяти в Любарі та околицях. Необхідно відмітити, що під впливом отаманської діяльності серед охорони Головного отамана почали ширитися більшовицькі ідеї. Ситуація грозила

*Бредов М., генерал-лейтенант Генштабу.
У 1919 р. командир 7-ї піхотної дивізії
Добровольчої армії*

вийти з-під контролю як командування української армії, так і уряду УНР. Головний отаман, частина уряду УНР та штаб української армії на чолі з полковником В. Тютюнником змушені були переїхати до найближчого містечка Нова Чортория [26].

З грудня 1919 року загін отамана О. Данченка забрав у місцевій касі 30 тис. срібних рублів царської чеканки, оголосив свою частину Революційною Волинською бригадою та почав рух назустріч більшовицькій армії [24, 339]. Ця отаманська зрада знайшла своє відображення у повідомленні Головного отамана та уряду: «В цей критичний момент для української державності, коли наша армія зосереджувалась в районі містечка Любара, купка авантурників, прикриваючи свої пляни совєтськими лозунгами, задовольнила свої хижакькі наміри тим, що зрадницькі пограбувала державну скарбницю» [27].

Заколоти отаманів вдалося ліквідувати. За цих обставин, керівництво з останніх потуг організувало рейд з волинського

плацдарму по білогвардійських тилах, так званий Перший Зимовий похід.

Таким чином, осінь 1919 року видалася надзвичайно складною як для уряду та армії УНР так і для населення Волинської губернії. Початок активних бойових дій Добровольчою армією проти українського війська поставив під загрозу існування

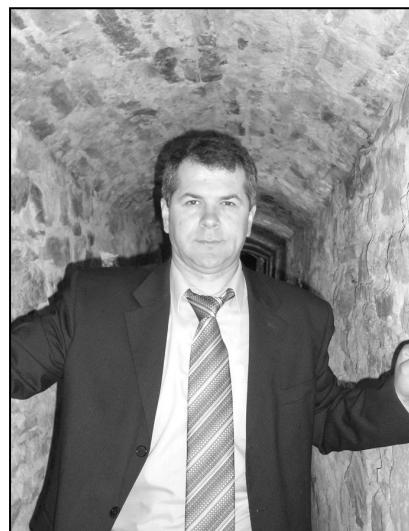
української державності. Значно ускладнили боротьбу Директорії та Армії УНР проти зовнішніх ворогів: епідемія тифу, незадовільний стан матеріального забезпечення українського війська, втрата оперативного простору. Проте невелика кількість військових підрозділів зберігала належну боєздатність та продовжувала активні бойові дії.

ДЖЕРЕЛА

1. Певний П. За волю та державність. Поход українських армій в запілля ворога з 5 грудня 1919 року по 5 травня 1920 року. Кн.1. / П. Певний. – Станіславів : Вид. газети «Українське слово», 1920. – 60 с.
2. Омелянович-Павленко М. Зимовий похід [6.XII.1919 – 5.V.1920] / М. Омелянович-Павленко. – Каліш: «Чорномор», 1934. – 192 с.
3. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–20 рр. Ч. I. (Політичний огляд) / Ю. Тютюнник. – Коломия – Київ : «Трембіта», 1923. – 100 с.
4. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / О. Доценко. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 376 с.
5. Бородиєвич Є. В чотирикутнику смерті. Причинки до трагедії УГА на Великій Україні (із воєнного записника 3-тої бригади) / Є. Бородиєвич. – Львів : НТШ, 1921. – С. 1–88.
6. Петлюра С. Статті, листи, документи / Симон Петлюра. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. – 456 с.
7. Україна. – 1919. – 5 вересня.
8. Винниченко В. Відродження нації. Репринт. відтвор. вид. 1920 р. : у 3 ч. / В. Винниченко. – К. : Вид-во політ. л-ри України, 1990. – Ч. III. – 542 с.
9. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 1092, Оп. 2, Спр. 70. – Арк. 18.
10. Ковальчук М. Чисельність Армії УНР за Кам'янецької доби Директорії (червень–листопад 1919 р.) / М. Ковальчук // Військово-історичний альманах. – 2007. – Чис. 1. – С. 4–37.
11. ЦДАВО України. Ф. 1065, Оп. 1, Спр. 16. – Арк. 94 зв.
12. ЦДАВО України. Ф. 1065, Оп. 1, Спр. 16. – Арк. 105.
13. Державний архів Львівської області. Ф. 257, Оп. 1, Спр. 185. – Арк. 28.
14. Україна. – 1919. – 6 вересня.
15. Станімір О. Моя участя у визвольних змаганнях 1917–1920 / О. Станімір. – Торонто, 1966. – 192 с.
16. Україна. – 1919. – 26 вересня.
17. Варгатюк С. Варшавські переговори дипломатичної місії директорії УНР 1920 р. / С. Варгатюк // Нова політика. – 1996. – № 2. – С.51–55.
18. Kutrzeba T. Wyprawa kijawska 1920 / T. Kutrzeba. – Warszawa : Gebethner i Wolff, 1937. – 284 s.
19. Мірчук П. Українська державність. 1917–1920 / П. Мірчук. – Філадельфія, 1967. – 488 с.
20. Петлюра С. Статті / С. Петлюра; упоряд. та авт. передм. О. Климчук. – К. : Дніпро, 1993. – 341 с.
21. Мазепа І. Творена Держава (Боротьба р. 1919) / І. Мазепа // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К. : МП «Фенікс», 1992. – С. 16–75.
22. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ). Ф. 581, Оп. 1, Спр. 25. – Арк. 2.
23. Історія січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К.: Україна, 1992. – 347 с.
24. Савченко В. А. Симон Петлюра / В. А. Савченко – Х. : Фоліо, 2004. – 415 с.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 6, Оп. 1, Спр. 36. – Арк. 131.
26. ЦДАГО України. Ф. 6, Оп. 1, Спр. 36. – Арк. 133.
27. ЦДІАЛ. Ф. 760, Оп. 1, Спр. 20. – Арк. 5.

МІНЛИВА ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ СТАРОДУБЩИНИ У ХХ СТОЛІТТІ

Тарас ЧУХЛІБ,
доктор історичних наук,
п.н.с. Інституту історії України НАН України

Чухліб Тарас. Мінлива доля української Стародубщини у ХХ столітті.

У статті висвітлюється історичні процеси підкорення російським царством ісконно українських земель Стародубщини, їх національного відродження у 1917–1920 роках, подальшої насильницької окупації та зростання радянським більшовицьким режимом.

Ключові слова: Стародубщина, національне відродження, насильницьке відторгнення, зростання.

Чухліб Тарас. Изменчивая судьба украинской Стародубщины в XX столетии.

В статье освещены исторические процессы порабощения русским царизмом исконно украинских земель Стародубщины, их национального возрождения в 1917–1920 годы, их дальнейшей насильственной оккупации и русификации советским большевицким режимом.

Ключевые слова: Стародубщина, национальное возрождение, насильственное отторжение, русификация.

Chukhlib Taras. Mostly Ukrainian Starodubshchyna fate in the twentieth century.

The article highlights the historical processes of conquest Russian tsarist iskonno Ukrainian lands Starodubshchyna their national revival in the years 1917–1920, further violent occupation and the Russification of the Soviet Bolshevik regime.

Keywords: Starodubshchyna, national rebirth, violent rejection, Russification.

Шовіністична політика царських урядів Росії, а потім більшовицького керівництва СРСР щодо знищення всього українського на території «1/6 земної кулі» привела не лише до поступового зменшення корінного населення на Стародубщині, але й до значних фальсифікацій під час різноманітних місцевих переписів. Якщо говорити про національний склад населення Стародубщини у XVIII столітті, то у 1762 році вся Лівобережна Україна нараховувала 2 624 500 осіб, з них близько 2 500 000 були етнічними українцями, 72 200 – росіянами, 50 000 – білорусами [6, 76–86]. В Стародубському полку нарахувалося 345 572 осіб, з яких українців було близько 335 000 осіб. У 1795 році в Чернігівській губернії проживало 1 032 096 чоловік, в т.ч. у Стародубському повіті – 70 248, Мглинському – 68 108, Новоміському (Новозибківському) – 89 406, Погарському – 68 100 осіб [6, 177–178]. Згідно з переписом 1859 року в Стародубському повіті нарахувалося 86 766 осіб (з них 84 773 українці), Мглинському – 90 478 (відповідно 86 406 українців), Новозибківському – 113 637 (76 137), Суразькому – 110 390 (20 974) [7, 186]. Перепис складу населення Чернігівської губернії 1897 року засвідчив, що на Стародубщині було всього-на-всього 778 осіб (?), які ідентифікували себе з українцями [7, 190–191]. Штучність і нереальність цього «перепису» була очевидною вже для сучасників.

Відомості за 1858 рік свідчили, що в самому Стародубі нарахувалось 1 018 дворів і близько 12 500 мешканців. У 1897 році кількість дворів збільшилася до 1 475, а жителів – до 26 000. У цей час у Стародубі працювали 4 коноплетільні фабрики, шкіряний і пивоварний заводи, щорічно проводилося чотири ярмарки. У 1900 році від станції Унеча була підведена залізнична гілка, що включила Стародуб у транспортну сітку Російської імперії. Наприкінці XIX століття північну Чернігівщину (Стародубський, Мглинський, Новозибківський, Суразький повіти) вже відносили до змішаних

українсько-білорусько-російських районів [2, 15]. Проте з початком національного відродження на початку ХХ століття населення Стародубщини рішуче заявляє про свою українськість. Тут організуються культурно-просвітницькі товариства, започатковуються представництва різних українських партій, розповсюджується патріотична преса тощо.

У листопаді 1917 року Центральна Рада, проголосивши самостійність Україні залишила скрізь губерніальну й повітову адміністрацію, яка існувала ще за російського Тимчасового уряду. Тоді ж відразу виникло питання про перехід північноукраїнського регіону під владу революційної Центральної Ради. Зважаючи на те, що і Велика Білоруська Рада також намагалася підпорядкувати Стародубщину, серед місцевого населення було проведено опитування, яке засвідчило про бажання приєднання стародубських повітів до України. Так, наприклад інформація розміщена в газеті «Чернігівський край» 21 грудня 1917 року свідчила: «Ввиду ясно и определенно выраженной воли почти всего населения Новозыбковского уезда о присоединении к Украине, Новозыбковское уездное земское собрание, являясь выразителем мнений населения всего уезда, санкционирует эту волю отдельных волостей, города и посадов» [10, 138]. Вже після цього було вироблено й проекти (наприклад, від 6 березня 1918 р.), що передбачали скасування губерній і повітів й утворення в складі Української Народної Республіки 32 адміністративних земель. До однієї з цих земель – Сіверщини з центром в Стародубі мали ввійти колишній Суразький, Мглинський, Новозибківський, Стародубський, Новгород-Сіверський повіти Чернігівської губернії [5, 224–225]. Однак цей проект залишився тільки на папері.

З приходом до влади у квітні 1918 року П. Скоропадського та проголошення його Гетьманом України постало питання про зміну колишньої адміністративної системи. Комісарів було замінено на старост. Губерніальним старостою на Чернігівщині став

М. Савицький (він урядував з 13 травня до 28 червня), після чого на цю посаду заступив М. Висоцький. Стародубським старостою обрали Федора Кибальчича, новозибківським Івана Листовського, а пізніше Ц. Дріа-Дорналовича [3, 63]. Більшість губерніальних і повітових старост були місцевими земельними власниками або ж земськими діячами, частина – військовими.

23 травня 1918 року розпочалися українсько-російські переговори, які тривали протягом всього існування гетьманського уряду. Одним з основних питань була проблема встановлення кордонів. Росіяни запропонували таку лінію кордону: Сураж – Унеча – Стародуб – Новгород-Сіверський – Глухів – Рильськ – Колонтаївка – Суджа – Беленіхіно – Куп'янськ. Це означало, що Українська держава мала втратити Мглинський та значні частини Стародубського, Суражського, Новгород-Сіверського та інших повітів.

У червні відбувся черговий раунд переговорів, і в результаті було підготовано спільну резолюцію: «...мир, який робиться між Україною та Москвищиною, повинен ґрунтуватися на міцних демократичних основах, які в самім зародку усуватимуть можливі в будуччині причини непорозумінь, і що визначіння кордонів є передумовою не тільки теперішніх, але й майбутніх взаємних відносин між обома державами, обидві делегації годяться відкинути при визначенні кордонів усюку думку про захвати й насильства» [3, 117]. Українська делегація запропонувала такі кордони між обома державами, які засвідчували історичну принадлежність Стародубщини до України. Кордон починається від Вигоновського озера й далі йшов по лінії: в межах Мінської губернії річкою Шарою, далі на Любашево, Круговичі, Локтиші, Чепелі, Погост, на Уряччя, Пасіки, Слуцьк, Борову, Новий Степ; в межах Могилевської губернії: рікою Дніпром 4 версти вище від Жлобина, далі на Рачин, Шепетовичі, потім рікою Сожем до річки Бесіди, долі на Святське; звідси по

*Стародубський полковник
Іван Скоропадський*

адміністративній межі Чернігівської губернії до Красного Рогу, далі на Семець Трубчевський (в межах Орловської губернії), річкою Нерусою, річкою Севою до річки Тари на Онешковичі-Орля.

Особливо гострі суперечки виникли у справі північних повітів Чернігівщини, західних і південно-західних повітів Курщини й Воронежчини. З українського боку було аргументовано, що історичних, етнографічних та економічних причин ці території мають належати до Української держави. Стенографічний звіт засідання Політичної Комісії від 11 липня 1918 року зберіг цікаву доповідь професора Д. Багалія, що торкалися цього питання: «...що стосується Чернігівщини, то те, що говорилося в оборону цих чотирьох повітів, може бути підкріплено ще такими міркуваннями історико-етнографічними. Перш за все, ціла ця територія, навіть в ширшому масштабі, входила в склад Чернігів-Сіверської землі, яка уявляла з себе одну з земель нашої старої федеративної Русі. До Стародубщини належало все, що входило в склад Чернігів-

щини... це та прикордонна смуга, де витворюється людність подвійного характеру в етнографічному розумінні. Такого роду процес з етнографічного погляду річ дуже звичайна і буває скрізь подвійність прикордонної смуги, отже і в північній частині Чернігівщини ми маємо людність з оцими подвійними рисами. Вона тягне, скажемо, до білоруського населення, але з другого боку в ньому завжди в XI та XII в. I за монгольських часів ми знаходимо риси спільні з південно-руським, українським населенням. Потім наступає доба, коли цей край переходить від Московської до Литовської держави, в склад того краю (Литви) входила тоді Україна. Отже, був виходить, історичний момент, коли весь край і навіть більш північна його частина входили в склад України. В теперішній же час (тобто на 1918 р. – Т.Ч.) без усякого сумніву багато особливостей культурного характеру й побутового являються українськими серед цього населення, як взагалі вся побутова обстановка, включаючи сюди й архітектурне будівництво (також і церковне)» [3, 117–118]. Такі висновки відомого історика підтверджував й мистецтвознавець професор Г. Павлуцький: «В Чернігівській губернії є вплив занесений туди з Московщиною, але все ж таки основний характер тут чисто український... це власне єсть українська земля, не вважаючи на то, що там є деякий північний вплив, але пам'ятки говорять більше, ніж томи книжок... Ці пам'ятки говорять нам, що це земля українська...» [3, 119].

У червні 1918 року до української делегації на переговорах надходили звернення зі Стародубщини з проханням приєднати її до України. Тим часом більшовики насильно примушували місцеве населення підписуватися за приєднання до Росії. «Вбивствами, насильствами, погрозами, – зазначалось в надісланій зі Стародуба 20 червня телеграмі, – більшовики поневолюють місцеве населення підписувати заяву про приєднання північних повітів Чернігівщини до Російської республіки, уживаючи усіх

засобів застравшування, щоб зібрати велику кількість підписів. Союз землеводства Стародубського повіту, доводячи про це до відома Уряду, прохав примусово видобутим заявам стероризованого населення не йняти віри й не роз'єднувати Чернігівщини від рідної України» [10, 140]. В інший телеграмі повідомлялося про брутальні дії росіян у Мглинському повіті: «Над тими, хто висловлював бажання злуки з Україною, чиниться насильства, і 50 чоловік з цього приводу заарештовано і посаджено [в] Мглинську тюрму. Поза як населення прагне злуки [з] Україною, підписи за злуку з Московщиною вимагаються погрозою розстрілу» [10, 139]. Представники населення Стародубщини просили українську владу не визнавати накинутого силою «плебісциту» й захистити їх від іноземного насильства.

Тим часом більшовицька Росія, зриваючи мирні переговори, знову розпочала військові дії. 27 липня 1918 року Стародубський повітовий староста Кибальчик телеграфував до Києва: «Населення у паніці. У зайнятій частині більшовиками повіту люди вирізаються як баани. Для заспокоєння населення прошу відповіді» [4]. Саме тому у серпні 2-й Запорізький полк під командуванням П. Болбочана з двома гарматними батареями було перекинуто на Чернігівщину для захисту від російських окупаційних військ району Новозибків-Новгород-Сіверський [11, 34]. Там запорожці протягом трьох місяців вели виснажливі бої з червоноармійськими загонами. У цьому їм допомагало і місцеве населення. 30 жовтня від імені жителів Стародуба до П. Болбочана звернувся з листом Стародубський повітовий староста. Він глибоко сумував у зв'язку з тяжкими втратами українців та, висловлюючи від імені всіх стародубців вдячність тим, хто проливає кров за свободу України, передав для сімей полеглих 3 500 зібраних громадою карбованців [8, 418].

Відторгнути Стародубщину від України Радянській Росії вдалося наступного року.

А допомогли їй у цьому «українські» комуністи. Справу було вирішено на проведений 25 лютого 1919 року в Москві Міжвідомчій нараді з питання про виділення Гомельської губернії і встановлення кордонів з Україною за участю чотирьох осіб: представників радянського «українського уряду» Іванова й Мальцева, представника російського наркомату з внутрішніх справ Спаського і уповноваженої російського Раднаркому в справах Білорусі й Литви Гопнера, яка виступила основним доповідачем. Вона заявила: »...повіти, що лежать на північ від стратегічної лінії Гомель – Брянськ, Суразький, Новозибківський, Мглинський і Стародубський повинні бути приєднані до Великоросії. В основу розв’язання питання про приєднання повинно було покладено не той чи інший вияв волі населення (плебісцитний), а міркування виключно державного порядку» [1, 124]. Було вирішено, що »зі складу Чернігівської губернії передати до Гомельської губернії Суразький і Новозибківський повіти, умовно Глинський і Стародубський, до з’ясування питання про утворення Брянської губернії» [1, 124]. Переїшовши до встановлення кордону між Україною і Росією, нарада одноголосно ухвалила: »...кордон устанавлюється старий, міжповітовий, із змінами, наміченими цією нарадою, за винятком Новозибківського повіту, де кордон проходить від крайнього пункту західної межі Чернігівської губернії у східному напрямі – від злиття річок Снову й Істриці, приблизно до міста

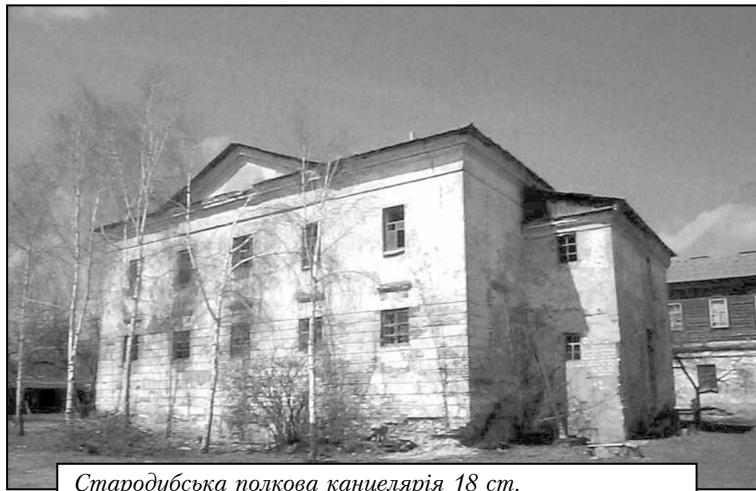
Гарматна батарея Болбочана. 1918 р.

Гурська (на українському боці) по річці Снов та її притоці Ревна, приблизно до хутора Косовища на південно-західній межі Стародубського повіту у східному напрямі» [1, 125]. Уже 10 березня договір про кордони з РСФРР, підписаний у Москві Івановим, підтверджив на своєму засіданні «робітничо-селянський уряд» України. В квітні на засіданні Політбюро КП(б)У визнали недоцільним ставити питання щодо прилучення Стародубщини до України [8, 418]. А в травні того ж року Стародубський, Мглинський, Новозибківський і Суразький повіти Чернігівської губернії було приєднано до Гомельської губернії у складі РСФРР.

У 1925 році до складу радянської України повернувся невеликий скрайок Старо-

Собор Гетьмана Розумовського в Почепі. 18 ст.

Стародубська полкова канцелярія 18 ст.

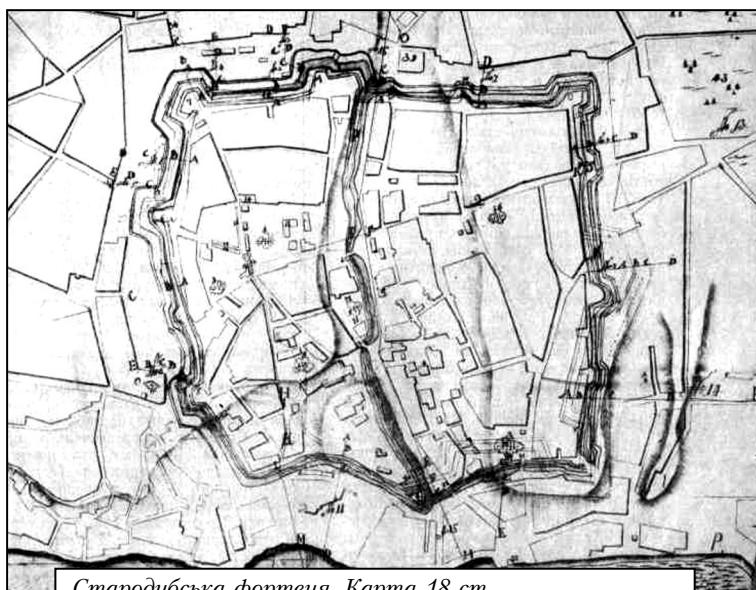
дубщини. Постановою Президії ЦВК СРСР від 16 жовтня того року про врегулювання кордонів УРСР було передано Семенівську волость Новозибківського повіту Гомельської губернії, а також село Зноб Трубчевської волості Почепського повіту Брянської губернії. Проте вже через тиждень Президія ЦВК СРСР ухвалила залишити це село в межах РСФРР [1, 156–159]. У 1926 році після передачі Гомеля Білорусії Стародуб-

ський повіт був включений до складу Брянської губернії Росії.

На середину 1920-х років у Гомельській губернії діяло 19 українських початкових шкіл при майже стотисячному українському населенні [9, 14–16]. Невдовзі українців було позбавлено і цієї мізерної можливості здобувати освіту рідною мовою. Починаючи від початку 1930-х років на теренах РСФРР українське шкільництво було тотально ліквідовано.

Відсутність національної освіти, прогресуюче насильницьке зросійщення, асимілятивне середовище підривають основи місцевого українства. Переписи фіксують разоче зменшення його чисельності.

За переписом 1920 року в Стародубському повіті Гомельської губернії налічувалося 40 347 українців, що становило лише 30,1 відсотка від усього населення. У Новозибківському повіті жило тоді 43 771 українців (36,8 відсотка) [2, 119]. Згідно з переписом 1926 року у Стародубській округі Росії проживало 57 726 українців, Почепській – 25 514, Новозибківській – 24 863, Клинцівській (колишній Суразький повіт) – 15 837 [7, 186]. Хоча вчені засвідчують тенденційність та неправдивість цих переписів, які проводилися більшовицькою владою [7, 188]. Через 63 роки, у 1989 році, в Брянській області РРФСР українцями записалося всього-на-всього 27 122 осіб (тобто

Стародубська фортеця. Карта 18 ст.

майже на 100 000 менше!), що становило всього 1,8 відсотка від усього місцевого населення [2, 141]. Серед цих українців, більша частина яких проживає на історичній Стародубщині, менше половини визнали своєю рідною українську мову (46,9 відсотки) і тільки 21,1 відсотка з них вільно володіє мовою своїх пращурів [2, 141]. Як можна припустити, упродовж минулих після цього років ситуація стала ще гіршою.

Стародуб нині є провінційним містом, районним центром Брянської області Російської Федерації. Він розташований за 169 кілометрів на південний захід від Брянська.

Це кінцева залізнича станція на гілці від лінії Унеча – Хутір Михайлівський. Зараз рух на залізниці практично заморожений, поїзда не ходять. Населення Стародуба у 1992 році складало 19 100 осіб, а в 2002 р. – вже 18 643. На сьогодні у місті діє районний Будинок культури, кінотеатр, краєзнавчий музей. Промисловість представлена заводом «Реле», ВАТ «Стародубські сири» та «Консервсушпрод», пеньковим та пивним заводами. У місті діє один автобусний маршрут та виходить газета-районка «Стародубський вестник».

ДЖЕРЕЛА

1. Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України. Історична ретроспектива та сучасний етап. – К., 1994.
2. Винниченко І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. – Житомир, 1992.
3. Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 pp. – Т.ІІ: Українська гетьманська держава 1918 року. – К., 2002.
4. Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки НАН України. – Ф.ХІ, спр.2470, арк.1.
5. Історико-політичні уроки української державності. Енциклопедичний словник. – К., Донецьк, 1998.
6. Кабузан В.М. Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав. – Москва, 1990.
7. Олексіюк Т. Соборна Україна. Наукові розвідки і спомини. – К., 2004.
8. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – К., 2000.
9. Сергійчук В. Українізація Росії: Політичне ошуканство українців більшовицькою владою в 1923–1932 роках. – К., 2000.
10. Сергійчук В. Українська соборність: Відродження українства в 1917–1920 роках. – К., 1999.
11. Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Поковник Петро Болбочан. Трагедія українського державника. – К., 2004.

НАЦІОНАЛЬНІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ АРМІЯХ 1917–1921 РОКІВ

Юрій КАЛІБЕРДА,
кандидат історичних наук,
заслужений діяч науки та техніки України,
доктор філософії, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін
ДФ ВМУРоЛ «Україна», м. Дніпропетровськ

Каліберда Юрій. Національні військові формування в українських арміях 1917–1921 років.
У статті розглядається історія створення і бойовий шлях військових формувань інших національностей, які у 1917–1921 роках воювали у складі українських армій.

Ключові слова: Єврейський курінь Української Галицької Армії, Тульська бригада Дієвої Армії Української Народної Республіки, Донський кінний полк М. Фролова, кінна дивізія В. Яковлєва.

Калиберда Юрий. Национальные воинские формирования в украинских армиях 1917–1921 годов.
В статье рассматривается история создания и боевой путь воинских формирований других национальностей, которые в 1917-1921 годах воевали в составе украинских армий.

Ключевые слова: Еврейский курень Украинской Галицкой Армии, Тульская бригада Действующей Армии Украинской Народной Республики, Донской конный полк М. Фролова, конная дивизия В. Яковлева.

Kaliberda Yuri. National military forces in the Ukrainian Army 1917–1921.
The article reviews the development and fighting the way military forces of other nations who fought in the years 1917–1921 in the Ukrainian army.

Keywords: Jewish tent of the Ukrainian Galician Army brigade Tula efficient army of the Ukrainian National Republic, Don horse regiment M. Frolova, V. Yakovlev Cavalry Division.

Однією з недостатньо досліджених сторінок визвольної боротьби періоду Української національно-демократичної революції 1917–1921 років залишається участь військових формувань інших національностей у складі українських армій.

Визвольні змагання українців 1917–1921 років не залишили байдужими багатьох представників різних національностей, предки яких впродовж багатьох століть пліч-о-пліч разом з її автохтонним населенням спільно проживали на території України і, яку у свою чергу також вважали своєю «другою» батьківщиною. Частина з них чесно і віддано служили новій державі, а деякі навіть займали високі командні посади і своїм військовим досвідом допомагали молодій Українській армії.

Завданням цієї статті є спроба дослідити процес створення та бойовий шлях найбільш відомих національних військових формувань Армії Української Народної Республіки періодів Центральної Ради та Директорії, Армії Української Держави гетьманату Павла Скоропадського та Української Галицької Армії у 1917–1921 роках в Україні.

Історіографія означеного питання доволі нечисленна. Радянські історики з ідеологічних причин не займалися цією проблемою. Замовчуванням історичної правди на сторінках своїх монографій вони, фактично, допомогли офіційній комуністичній пропаганді створити у головах декількох поколінь своїх співвітчизників образ спотвореної картини боротьби їх предків за державну незалежність України, доволі «живучого» та історично безпідставного міфу про так званий «вузький націоналізм» борців за українську незалежність означеного періоду.

Окрім несистематизовані свідчення про спільні дії вояків з національних військових формувань і українських бійців проти більшовиків у 1917–1920 роках надані у монографіях, мемуарах та статтях відомих українських військових та політичних діячів: П. Дяченка, Ю. Ківерчука, І. Комне-

на-Палеолога, В. Петріва, В. Проходи, А. Пузицького, О. Удовиченка, П. Христюка, П. Щапка [4; 8–10; 12–14; 18–19; 21–22], а також в працях їх політичних опонентів – керівників білого руху та окремих представників з радянського табору [2–3].

Неупереджений процес наукового дослідження історії національних військових формувань в арміях України у 1917–1920 роках розпочався тільки після здобуття Україною державної незалежності. Безпосередньо даний темі присвячена стаття-розвідка «Внесок іноціональних військових формувань Армії УНР (1918–1920 рр.) у боротьбу за незалежність України» С. Гунського [2], а також монографії та статті Я. Тинченка [15–17].

Першою національною військовою частиною в Армії УНР періоду Центральної Ради на нашу думку слід вважати колишній 3-й Мусульманський батальйон 205-го Шелахінського полку III-го Кавказького корпусу Російської армії, особовий склад якого 15 (28) лютого 1918 року, перед підходом українських та австро-німецьких військ визволив Кам'янець-Подільський від більшовиків, а пізніше у складі українських військ допомагав звільнити Україну від комуністичного панування.

Як стверджував у своїх спогадах командир Мусульманського батальйону полковник Ігор Комнен-Палеолог, цей військовий підрозділ наприкінці 1917 року опинився на Поділлі у зв'язку із затримкою під час слідування залізницею з фронту до Казані. На той час батальйон у своєму складі мав 400 багнетів при 16 скорострілах і складався з «уфімських та казанських татар» [9, 67].

15 (28) лютого 1918 року за наказом свого командира та за домовленістю з українським керівництвом вояки Мусульманського батальйону несподівано напали на більшовиків і, після короткотривалого бою захопили переправу через річку Смотрич, міст через Дністер, а також підступи до Кам'янця-Подільського. Внаслідок цієї військової операції мусульмани втратили 28 вбитими і 28 пораненими [9, 69].

Принц Ігор Комнен-Палеолог – командир татарського національного відділу. Оборонець Кам'янець-Подільського від червоної навали в 1919 р.

На думку сучасного дослідника Ярослава Тинченка саме успішні дії Мусульманського батальйону дали можливість частинам українського куреня імені Яна Кармеляка майже без бою увійти до міста та без жодних проблем зайняти його центр і всі державні установи [15, 350].

7 березня 1918 року Мусульманський (татарський) батальйон увійшов до складу Кам'янець-Подільського гарнізону (командант міста сотник Армії УНР Юрій Ківерчук) [4, 36–37].

У березні-квітні 1918 року у складі військ Української Народної Республіки Мусульманський батальйон взяв участь у визволенні Лівобережної України від більшовицької окупації. Ймовірно, наприкінці квітня вояки-мусульмани після демобілізації своїм ходом повернулися додому (на територію Поволжя).

У квітні 1918 року під час походу Кримської групи Армії УНР під проводом полковника Петра Болбачана у складі Гайдамацького кінного полку імені К. Гордієнка (командир – полковник В. Петрів), який входив до складу цієї групи українських військ, у звільненні півострова від влади більшовиків вprodовж короткого терміну взяли участь ще дві національні військові частини: Татарський кінний чамбул та Турецька піша сотня.

Офіційно, вони приєдналися до гордієнківців 23 квітня у Джанкої (після звільнення останніми міста від більшовиків) відповідно до умов попередньої таємної наради, яка відбулася 22 квітня у Сімферополі між представниками українських військ та членами кримськотатарського курултаю.

За спогадами Всеволода Петріва Татарський чамбул складався з кількох сотень озброєних вершників – місцевих кримських татар, які добре знали що гірську місцевість і тому були чудовими провідниками для української кінноти. Командиром чамбула був призначений гордієнківський сотник Андрієнко.

У свою чергу Турецька піша сотня (200 вояків) була сформована з колишніх військовополонених турецької армії. Ці обидва підрозділи увійшли до складу новоствореної 4-ї сотні Гордієнківського полку, яку очолив сотник Білоусов [10, с. 509, 512]. 24 квітня за допомогою цих національних військових формувань гордієнківцями майже без бою була звільнена столиця колишнього Кримського ханства – Бахчисарай. Після відвороту українських військ з території Кримського півострова наприкінці квітня Татарський чамбул і Турецька сотня припинили своє існування.

Новою сторінкою історії національних військових формувань став період правління в Україні гетьмана Павла Скоропадського. В «Історії українського війська» зазначається, що «весь час існування Гетьманщини й за її допомогою організовано по цілій Україні московські добровольчі частини, як

зовсім вільно набирали собі добровольців до різних білих російських армій та безкарно вели пропаганду проти української держави» [7, 168–169]. Показово, що майже всі ці військові російські формування зовсім не підлягали гетьману.

У той же час Головнокомандувач Півдня Росії генерал А. Деникін надавав доволі скептичну оцінку щодо їх боєздатності. «Чисельність офіцерських дружин була незначною – 3-4 тисячі; організація контррозвідки і «загони особливого призначення» домінували над багнетами», – писав він на сторінках своєї відомої праці «Очерки русской смуты» [3, 146].

У жовтні 1918 року, намагаючись якось підпорядкувати та використати ці військові формування у власних цілях, гетьман П. Скоропадський «наказав поспішне формування т. зв. особливого корпусу із 8 полків, що мав складатися із старшин та юнкерів-москалів, уроженців України» [7, 169].

За планами українського командування цей корпус повинен був увійти до складу Армії Української Держави. Проте антигетьманське повстання у листопаді-грудні 1918 р. звело всі ці задуми нанівець.

На початку листопада 1918 року Павло Скоропадський видав наказ про формування добровольчих офіцерських дружин по великих містах України (т. зв. офіцерські загони генералів Гомбіовського, Рубанова, Святополк-Мирського та ін.). Загальне керівництво добровольцями здійснювало «московський шовініст» генерал Кірпічов [7, 169].

Крім вищезгаданих російських офіцерських формувань також існували повітові охоронні комендантські сотні (139 піших і 86 кінних) [5, т. 3, 1180]. Організаційно вони входили до складу Армії Української Держави і використовувалися проти повсталих селян.

Гетьманський уряд намагався безуспішно використати російські частини у придушенні антигетьманського повстання. Так, 18 листопада 1918 року біля залізничної станції Мотовилівка відбувся бій між вій-

ськами Директорії УНР (основу якого складали частини Окремого загону Січових Стрільців полковника Є. Коновалця) та гетьманськими військами на чолі з генерал-майором О. Святополком-Мирським (до складу якого входила 1-а Офіцерська дружина у кількості 600-100 багнетів).

Національні військові формування брали участь у збройному захисті території Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Так, у складі Галицької Армії (ГА) у 1919–1920 роках воювало єврейське військове формування більш відоме під назвою Жидівський (Єврейський) Курінь або Пробойовий курінь 1-го Корпусу Української Галицької Армії.

Як стверджують історичні джерела, Єврейський Курінь був сформований у червні 1919 року під час Чортківської офензиви ГА з жидівської (Jewish) міліції Тернополя під командуванням поручника Соломона Ляйнберга [6, т. 2, 680; 11, т. 1, 198].

Поява цієї військової частини мала свою передісторію. Єврейські погроми, які були здійснені поляками 21–24 листопада 1918 року у Львові (під час яких загинуло 150 євреїв і постраждало близько семи тисяч родин), спонукали єврейське населення Галичини засновувати по великим містам ЗУНР добровільні загони міліції, призначеннем яких була самооборона від будь-яких етнічних чи військових посягань.

Зокрема, таку міліцейську формацию було засновано в Тернополі в листопаді 1918 року колишнім поручником австрійського піхотного полку Соломоном Ляйнбергом. І коли 16 червня 1919 року українці відбили у поляків Тернопіль, за погодженням з виконавчим комітетом євреїв Тернополя – «Жидівською національною радою» – Соломон Ляйнберг звернувся до полковника Галицької армії Осипа Микитки з пропозицією приєднатися до лав ГА. Так з'явився «Пробойовий курінь I корпусу Галицької армії», який став більш відомим під назвою «Жидівський курінь УГА».

**Соломон Лайнберг – командир
Жидівського куреня УГА, поручник**

За дуже короткий час Жидівський Курінь вже налічував 1200 вояків-єреїв, які добровільно зголосилися воювати за українську державу, що само по собі є феноменом, який можна прирівняти до Єврейського легіону, який під час Першої світової війни на боці Великої Британії воював у Палестині. Щоправда, вояки Жидівського Куреня воювали за Україну, в той час коли вояки Єврейського легіону боролися за власні національні інтереси.

Жидівський Курінь отримав гучну назву «пробойового», тобто «ударного», що свідчило про його бойові властивості та залучення до найважливіших бойових дій. У свою чергу він складався, як уже було сказано раніше, головним чином з вояків єврейської національності, проте серед командирів його сотень і чет були також старшини-українці. Організаційно до складу куреня входило чотири сотні піхоти (по 200 стрільців), кулеметна сотня, чета кін-

оти, чета саперів і чета зв'язку [11, т. 1., 198].

З 14 липня 1919 року, після короткого вишколу у с. Остап'є (нині Підволочиського району Тернопільської області), особовий склад Жидівського Куреня брав участь у бойових діях з польськими військами на лінії сіл Максимівка-Романове Село-Жеребки-Колодіївка, прикривав відхід частин 1-го корпусу за р. Збруч у районі Скалати, Гримайлова та Гусятина.

На території Східної України курінь відзначився в боях із більшовицькими військами під Проскуровим, Вінницею та Бердичевим. З боями дійшов аж до околиць Києва – Святошина. Пізніше після гарнізонну службу в Бердичеві, де поповнився за рахунок мобілізованих із числа місцевих мешканців.

Внаслідок бойових дій та епідемії тифу і дизентерії Жидівський Курінь втратив 2/3 особового складу. У листопаді 1919 року Начальна команда УГА його розформувала, віцлілих вояків перевели в інші частини.

Частина його вояків дісталася до Одеси, звідки разом з членами місцевої єврейської бойової дружини емігрували до Палестини. Деято залишився на території Радянської України, а деякі, серед яких був і Соломон Лайнберг, повернулися в Галичину, яка на той час була вже під Польщею. У Тернополі він невдовзі був заарештований польськими властями і закатований у місцевій в'язниці (за іншими даними – в таборі для інтернованих військовополонених Української Галицької Армії) в 1920 році.

Національні військові формування широко використовувалися також Дієвою Армією Української Народної Республіки. Так, відомо, що у травні 1919 року за наказом українського командування у районі м. Дубна (де компактно проживало багато чеських колоністів), формуванням чесько-українського полку у складі Волинської дивізії Дієвої Армії УНР займався колишній командир полку ім. В. Винниченка, член Української партії соціалістів-революціоне-

рів, а згодом повстанський отаман – Михайло Гришко [5, т. 3., 1180; 16, 123].

Проте цей захід М. Гришка не мав успіху. Через низку об'єктивних і суб'єктивних обставин (головним чином через наступ Червоної Армії) чесько-український полк так і не був до кінця сформований, а його вояки, невдовзі, були переведені до складу інших частин Української армії [14, 91–92; 17, 123].

У 1919–1920 роках основу національних військових формувань Дієвої Армії УНР становили колишні вояки російських військових формувань Червоної Армії та Добровольчої армії генерала А.–Деникіна, які впродовж цього періоду як окремими частинами, так і цілими дивізіями, і, навіть, арміями переходили на бік українців.

Так, у складі Дієвої Армії УНР з квітня по травень 1919 року діяла сухо російська військова частина – Тульська бригада. Найбільш повну історію цього військового формування надають на сторінках своїх досліджень сучасні історики Я. Тинченко та С. Губський [17; 2].

Сформовану із селян Тульської губернії 2-у (Тульську) бригаду 8-ї стрілецької дивізії Червоної Армії з двох піхотних полків (67-го и 68-го), у березні 1919-го було скеровано на фронт у район міста Калинковичі на півдні Білорусі. Там їй протидіяли війська УНР. Погане постачання та невдоволення вояків-тульчан політикою «воєнного» комунізму привели до того, що 24–29 березня 1919 року бригада разом із місцевим «Поліським повстанським комітетом» підняла заколот (в радянській історіографії відомий під назвою «стрекопитовщина»).

Повстанців очолив 28-річний соціаліст-революціонер М. Стрекопитов, який у царській армії був прaporщиком (за іншими даними штабс-капітаном). 24 березня 1919 року заколотники захопили Гомель. На захопленій території Поліський повстанський комітет проголосив Російську Народну Республіку, а М. Стрекопитов став

командувачем »Першої армії російської республіки».

Однак уже 29 березня повстанці, не знайшовши підтримки з боку місцевих селян, зазнали поразки від червоних. Вони відступили на територію Української Народної Республіки і стали підрозділом Української армії.

Новостворена Тульська бригада (командир – сотник М. Стрекопитов) постала 1 квітня і до 17 травня 1919 року діяла спочатку проти червоних (а згодом і проти поляків) у складі Північної групи військ Правобережного фронту Дієвої Армії УНР.

В організаційному плані вона мала два піші полки, гарматну батарею та кінний загін, що разом нараховували до 2000 осіб, але боєздатних було не більше чверті [2, 240]. Через низький морально-психологічний та бойовий стан особового складу бригади був відведені на відпочинок до Рівного, де перебував штаб командувача Північної групи військ. 18 квітня після короткотривалого перепочинку та поповнення туляки потягами відбули на фронт на станцію Майдан-Вілля. Після вивантаження повели наступ проти червоних на Новоград-Волинський. Впродовж декількох днів разом з іншими українськими частинами Тульська бригада вела безуспішні бої на Звягельському напрямі.

Військові мемуаристи стверджували, що під час цих боїв у частинах Тульської бригади серед його командирів та особового складу панували анархія і моральний розклад, нерідкими були випадки порушення військової дисципліни та вживання солдатами дивізії спиртних напоїв. Загальна ситуація під Звягелем для української сторони стала критичною і через погане керівництво українськими військами з боку слабо компетентного командира угруповання отамана Гусаренка.

27 квітня 1919 року саме через нездатність Гусаренка керувати військами між вояками одного з полків Тульської бригади та вояками-сірожупанниками (1-го та 4-го

Сірочупаних полків Дієвої Армії УНР) в районі Стрийова-Сусли виник серйозний конфлікт, який призвів до запеклого нічного бою, під час якого були втрати з обох боків [12, 106].

Невдалий заколот командувача Північної групи отамана В. Оскілка проти Директорії, який відбувся в ніч з 28 на 29 квітня 1919 року в Рівному, остаточно дезорганізував та морально розклав і без того невитривалих вояків Тульської бригади. Невдалою була також спроба українського керівництва використати туляків і проти польських військ, які скориставшись важким становищем Дієвої Армії УНР, 16 травня 1919 року захопили Луцьк і швидко наступали на Рівне.

Фінал історії Тульської бригади був трагічним. 17 травня 1919 року, після короткотривалих переговорів комбрига М. Стрекопитова з польською стороною, частини Тульської бригади самочинно покинули українсько-польський фронт і вирушили до залізничної станції Ківерці, зайнятої поляками, де згодом були розброєні та інтерновані [17, 126].

На завершальному етапі визвольних змагань в Україні на боці українців воювали білогвардійські козачі військові формування, які віділялися високою стійкістю та боєздатністю. Так, у квітні 1920 року на Поділлі до лав Дієвої Армії Української Народної Республіки приєднався дивізіон 42-го козачого полку на чолі з осавулом Михайлом Фроловим [16, 457].

До цього 42-й полк воював у складі групи білих військ, яка на чолі з деникінським генералом П. Бредовим, з боями вийшла з-під Одеси до Польщі. Підійшовши в квітні 1920 року до лінії фронту, яку тримали українсько-польські війська, дончаки, всупереч волі свого командування відмовилися від свого попереднього плану за допомогою союзників Польщі французів перевітися до Криму та приєднатися до армії генерала Петра Врангеля, і вирішили стати під жовто-блакитні прапори УНР, щоб

разом з українцями та поляками битися проти спільногого ворога – російських більшовиків під гаслом: «За самостійну Україну! За самостійний Дон!».

Спочатку підрозділ отримав назву «42-го Донського козачого кінно-партизанського загону». В районі м. Нової Ушиці до нього влилася кінна сотня кубанців сотника Юркевича. Після поповнення загін Фролова був переіменований на «2-й кінний полк», який увійшов до складу 2-ї стрілецької дивізії Дієвої Армії УНР Олександра Удовиченка, що на той час займала відтинок польсько-радянського фронту від Дністра до Нової Ушиці [18, т. 2, 41].

Бойовий щлях для 2-го кінного полку розпочався доволі вдало. Вже 4 травня кіннота Фролова оволоділа м. Ямполем, вибивши з нього невелику більшовицьку загону. 6 травня 1920 року частини 2-ї стрілецької дивізії (разом з «фроловцями») в районі Ямполя «зустрілися з роз'їздами 3-го полку 3-ї української Залізної дивізії» – авангардом Армії УНР генерала Михайла Омеляновича-Павленка, що поверталася з Першого зимового походу [19, 154].

Після реорганізації 2-га стрілецька дивізія змінила свій порядковий номер на третій і стала називатись «3-ю Залізною дивізією» [20, 4]. Відповідно 2-й кінний полк отримав назву «3-й Донський кінний полк 3-ї Залізної дивізії Армії УНР».

Згадують, що нищівної атаки полку складом у 500 шабель і 20 кулеметних тачанок під командуванням молодого енергійного бойового командира Михайла Фролова «не могла витримати жодна советська частина» [13, 389].

Впродовж польсько-радянської війни 1920 року полк Фролова взяв безпосередню участь у всіх визначних боях і маршах цієї військової кампанії. Командир полку та його особовий склад за мужність, геройзм, само пожертву та звитягу, проявлені в них неодноразово відзначався в наказах українського командування. Про це говорять такі красномовні факти.

Так, 26 червня 1920 року наказом ч. 34 по 3-ї Залізній дивізії генерал-хорунжий Удовиченко щиро подякував полковникам Бурківському, Шандрукові та сотнику Фролову «за труди у формуванні і навчанні підлеглих їм частин, за мистецьке керування операціями» [18, т. 2, 53–54].

12 серпня 1920 року в наказі по армії ч. 0145 генерал Михайло Омелянович-Павленко, дякуючи старшинам і козакам Запорізької, Волинської та 3-ї Залізної дивізії «за стійкість і відвагу в боях 9 і 10 серпня на р. Стрипі», зокрема, відзначив «3-й кінний полк Залізної дивізії і його командира, сотника Фролова» [18, т. 2, 81–82].

У липні 1920 року, разом з іншими кінними підрозділами Армії УНР, зведеними в Окрему кінну дивізію (комдив – генерал І. Омелянович-Павленко), 3-й Донський кінний полк брав безпосередню участь у бою з червоною кіннотою під Сидоровим, у ході якого з обох боків взяли участь понад 2,5 тис. шабель.

Без перебільшення можна сказати, що саме стрімка, блискавична та ефективна атака фроловців 25 липня 1920 року проти правого флангу червоних, яка була своєчасно підтримана українською кіннотою та влучним артилерійським вогнем українських артилеристів, принесла блискавичну перемогу Українській армії у цій визначній битві періоду Визвольних змагань в Україні [22, 209].

У ході жорстоких і виснажливих боїв 10–21 листопада 1920 року саме 3-й кінний полк з великими втратами, самотужки, вів останній нерівний бій з усією 8-ю радянською дивізією [19, 185]. Всі без винятку вояки полковника М. Фролова були вірні своєму слову і за Україну «боролись... чесно і хоробро до кінця...» [18, т. 2, 40]. Але сили у цій боротьбі були занадто нерівними.

21 листопада 1920 року вояки полку Михайла Фролова прорвали більшовицьке оточення і разом з іншими частинами Армії УНР перейшли на західний берег Збруча, де згодом були розброєні та інтерновані поляками.

Михайло Фролов – командир
3-го кінного полку 3-ї Залізної дивізії

Підписання 18 жовтня 1918 року пре-лімінарного договору між Польською державою та Радянською Росією та припинення воєнних дій на польсько-радянському фронті поставило українську сторону в надзвичайно складне становище. Адже саме з цього моменту 15-тисячна Армія УНР, яка контролювала територію декількох повітів Південного Поділля, фактично опинилася наодинці з майже 3-мільйонною Червоною Армією.

Ще у серпні 1920 року у Варшаві між головою Директорії Симоном Петлюрою та головою Російського політичного комітету (РПК) у Польщі відомим антибільшовицьким діячем Борисом Савинковим було підписано обов'ядну угоду, результатом якого було визнання незалежності України частиною російської еміграція, що орієнтувалася на Б. Савинкова.

Саме тоді ж під загальне керівництво Головного отамана Армії УНР Симона Петлюри переходить 3-тя Окрема Російська

армія під командуванням генерал-лейтенанта Б. Переਮикіна.

У листопаді 1920 року 3-тя Окрема армія знаходилася у стадії формування, основу її особистого складу складали рештки білогвардійських армій – Північно-Західної генерала Юденича, Північної генерала Міллера та Добровольчої генерала Деникіна (частини генерала Бредова) та ін.

3-тя Окрема Російська армія на той час організаційно складалася із «двох піхотних дивізій та однієї кінної», а її чисельність – «до 300 піхоти, до 800 кінноти при 12 гарматах» [19, 182]. Увійшовши до складу Армії УНР, вона через свою недоукомплектованість особовим складом та брак зброя лише тільки частково взяла участь в останніх боях з червоними 10–21 листопада 1920 року, оперуючи на її лівому фланзі «в напрямку Проскурів-Вінниця» [19, 183].

У ході цих виснажливих боїв особливо відзначилася кінна дивізія кубанського осавула Вадима Яковлева. «Дивізія Яковлєва – це колишні частини денікінських військ, які потрапили до Польщі й були інтерновані. Поляки їх озброїли і кинули проти Будьонного під Замостям. Коли було укладено угоду між українським урядом і російським комітетом, дивізія Яковлєва виришила на злуку з Українським військом як автономна частина. Вона складалася з таких частин: Вовчанський драгунський полк – 350 шабель; полк донських козаків – 250 шабель; полк терських козаків – 150 шабель; батарея чотири гарматного складу – згадував у своїх спогадах командир 1-го полку кінного Чорних запорожців Армії УНР генерал-поручник Петро Дяченко про своїх союзників по спільній боротьбі з більшовиками» [4, 126]. П. Дяченко надав доволі точну характеристику та бойовий склад цього «екзотичного» військового формування, у складі якого проти червоних його кінний полк воював з 16 до 20 листопада 1920 року.

До вищесказаного можна лише додати, що своєму створенню та існуванню ця кінна дивізія завдячувала виключно своєму

командирові – досвідченому офіцерові-фронтовику, кубанському осавулу Вадиму Яковлеву.

На жаль, відомостей про особистість цього офіцера в історичній літературі залишилося дуже мало, якщо не враховувати зловіщий опис його зовнішності під час бою з будьонівськими кіннотниками у радянського письменника Ісаака Бабеля: «Во рту его блестел золотой зуб, черная борода лежала на груди, как икона на мертвце» [1, 168].

За своїми поглядами це була людина, яка гаряче відстоювала незалежність Кубані. Від інших офіцерів відрізнявся доволі незалежним та непоблажливим характером, всіляко намагався відстоювати самостійність свого підрозділу від зазіхань з боку різних російських політичних кіл.

У Варшаві він виступив з ініціативою про створення козачих військових формувань у складі польського війська для боротьби з Червоною Армією. 15 червня 1920 року, після отримання дозволу від маршала Ю. Пілсудського на створення козачих частин у складі Війська Польського, приступив до створення такої кінної бригади поблизу м. Каліш.

Основу Окремої збріної козачої бригади В. Яковлєва складали кубанські та донські козаки колишньої армії генерала А. Деникіна, колишні військовополонені російської армії – учасники Першої світової війни, які опинилися на території Польщі, інтерновані поляками вояки Армії УНР, дезертири Червоної Армії та ін.

У середині серпня 1920 року кінна бригада В. Яковлєва (бл. 700 шабель, у складі двох полків: 1-го Терського та 2-го Зведеного Донського) у підпорядкуванні 6-ї польської армії виступила на південній ділянці польсько-радянського фронту проти Першої Кінної армії Семена Будьонного.

Бойове хрещення бригади відбулося 27 серпня у битві, яка в польській воєнній історіографії іменується «битвою під Комаровим» (Bitwa pod Komarowem), а в радянській – рейдом Першої Кінної армії на Замостя.

У ході цих виснажливих боїв, не дивлячись на старе спорядження, відсутність обозу і певні сумніви з боку польського військового керівництва щодо боєздатності цієї російської частини, саме під Замостям проявився особливий бойовий дух кіннотників Яковлєва, які рвались у бій з більшовиками.

Ознакою їх похмурої рішучості також став і чорний колір однострой, у який були одягнені всі без винятку старшини та вояки кінної бригади. Саме цей колір, про який згадують і радянські мемуаристи, у ході кавалерійських атак оказував панічний психологічний ефект на наступаючі лави більшовиків.

Так, вже згадуваний військовий кореспондент І. Бабель на сторінках своєї відомої «Кінармії» писав про той спустошливий ефект, який 31 серпня 1920 року поблизу села Часники під Замостям провели кулеметники бригади Яковлєва проти багато переважаючих у чисельності, розгорнутих по фронту кіннотників цілої 6-ї радянської дивізії 1-ї Кінної Армії, змусивши останніх декілька разів поспіль тікати з поля бою.

У ході боїв за Замостя червоним вдалося завдати значних втрат яковлівцям, але частини Червоній Армії так і не змогли остаточно розбити кінну бригаду осавула В. Яковлєва.

Передишко на радянсько-польському фронті (з 18 жовтня по 9 листопада 1920 р.) була використана В. Яковлевим для проведення реорганізації, у ході якої його Окрема збірна козача бригада за рахунок поповнення своїх рядів особовим складом та озброєнням (4-ма гарматами) значно посилила свою бойову міць і була розгорнута у кінну дивізію. Командив В. Яковлев лише номінально підпорядковувався командувачу 3-ї Окремої Російської армії генералу Б. Перемікіну, часто на свій розсуд приймавши головні рішення.

Після приєднання до Армії УНР кінна дивізія Яковлєва разом з 1-ю Запорозькою дивізією оперативно відносилася до Лівої групи українських військ (командир групи

генерал-хорунжий Г. Базильський), що прикривала радянсько-український відтінок фронту «від Бара до Літина» [19, 184].

Як детально у своїх мемуарах згадував П. Дяченко, після з'єднання 16 листопада 1920 року з 1-м Кінним полком Чорних запорожців, «дивізія (у загальній кількості 1000 осіб) мала завдання прорвати фронт і вдарити на тили ворога в районі с. Стара Гута» [4, 126].

Перші бої дивізії проти значно переважаючих у силах та озброєнні червоних були важкими, але успішними. У результаті несподіваної кінної контратаки того ж дня більшовицький фронт було прорвано. Яковлівцям разом з «чорними» після жорстокого артилерійського двобою з радянським бронепотягом «Червоноармієць» вдалося зайняти село Старі Гути.

Розвиваючи свій тактичний успіх на «плечах» відступаючого ворога, кінна дивізія увечорі 16 листопада успішно вибила з с. Деражні кіннотників Г. Котовського (захопивши при цьому чимало трофеїв та полонених, серед яких «майже весь духовий оркестр Котовського») [4, 127].

Проте вже 18 листопада 1920 року червоні кинули проти Лівої групи армії УНР 6-ту радянську дивізію і кіннотники Яковлєва з боями відступали на Прокурів, втративши зв'язок з головними силами українських військ, всіляко намагаючись відірватись від кінноти червоних. 21 листопада вояки кінної дивізії Яковлєва після переходу р. Збруч розділили долю Армії УНР (були інтерновані поляками).

Вищевикладене свідчить, що у ході боротьби за українську державність у 1917–1921 роках та за спільні майбутнє разом з кращими синами українського народу у лавах національних військових формувань армій України боролися і тисячі представників інших національностей. Героїзм і звитяга їх командирів і вояків повинна назавжди зайняти належне місце в пам'яті, серцях і в душах громадян незалежної України.

ДЖЕРЕЛА

1. Бабель И. Конармия // Пробуждение. Очерки. Рассказы. Киноповесть. Пьеса. – Тбилиси: Мерани, 1989. – С. 95–182.
2. Губський С. Внесок іонаціональних військових формувань Армії УНР (1918–1920 рр.) у боротьбу за незалежність України // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 39. – С. 233–247.
3. Деникин А. И. Очерки русской смуты // Вопросы истории. 1991. – № 1. – С.146–166 та ін.
4. Дяченко П. Чорні запорожці: спогади командира полку Чорних запорожців Армії УНР. – К.: Стікс, 2010. – 448 с.
5. Енциклопедія Українознавства. Загальна частина: У 3-х т. / Гол. ред. проф. д-р В. Кубайович і проф. д-р Кузеля. – Мюнхен – Нью-Йорк: Наукове Т-во ім. Шевченка, 1949–1955. – 1230 с.
6. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина: У 10-ти т. / Гол. ред. проф. д-р В. Кубайович. – Париж – Нью-Йорк: Наукове Т-во ім. Шевченка, 1955 – 1984. – 4015 с.
7. Історія українського війська. У 2-х т.: Т. 2. – К.: Варта, 1995. – 464 с.
8. Ківерчук Ю. Від автономії до суверенності // За Державність. – Торонто, 1964. – 36. 10. – С. 27–37.
9. Комнен-Палеолог І. Звільнення Кам'янця-Подільського від більшовиків у 1918 році // За Державність. – Торонто, 1966. – 36. 11. – С. 65–72.
10. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921) // Військово-історичні праці. Спомини / В. Петрів. – К.: Поліграфкнига, 2002. – С. 237–623.
11. Підкова І. З., Шуст р.М. Довідник з історії України. Видання у трьох томах: Т. 1 (А-Й). – К.: Вид-во «Генеза», 1993. – 225 с.; Т. 2 (К-П). – К.: Вид-во «Генеза», 1995. – 435 с.; Т. 3 (Р-Я). – К.: Вид-во «Генеза», 1999. – 684 с.
12. Прохода В. Записки до історії сірих (сіріожупанників) // За державність. – Каліш, 1929. – 36. 1. – С. 72–117.
13. Прохода В. Записки непокірливого. Історія національного усвідомлення, життя і діяльності звичайного українця. – Ч.1. – Торонто: Вид-во «Пробоєм», 1967. – 434 с.
14. Пузицький А. Бої сірих за Коростень: (Рік 1919) // За Державність. – Варшава, 1930. – № 2. – С. 73–97.
15. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – Київ–Львів, 1996. – 371 с.
16. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921): Наукове видання. – К.: Темпора, 2007. – 536 с.
17. Тинченко Я. Під трьома прапорами // Академія. – Київ, 1994. – N 1. – С.120–128.
18. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії військ УНР. – Нью-Йорк: Червона Калина. – Т.1. Рік 1919 – 1971. – 264 с.; Т.2. Рік 1920. – 1982. – 230 с.
19. Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. – К.: Україна, 1995. – 206 с.
20. Українсько-московська війна 1920 року в документах. З передовою і редакцією В. Сальського. Документи впорядкував ген. П. Шандрук. – Варшава, 1933. – 399 с.
21. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 років.: У 4-х кн. – Нью-Йорк, 1969. – Кн. 1. – 152 с.; Кн. 2. – 204 с.; Кн. 3. – 160 с.; Кн. 4. – 192 с.
22. Цапко П. Кінний бій під Сидоровим // За Державність. – Торонто, 1964. – № 10. – С. 204–210.

МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Валерій МАРЧЕНКО,
завідувач кафедри підготовки офіцерів запасу
Національного університету оборони України,
полковник в запасі

Марченко В. Матеріально-технічне забезпечення військових формувань Української Народної Республіки.

У статті висвітлено процес створення системи забезпечення матеріально-технічними ресурсами військових формувань в період Української Народної Республіки у 1917–1919 роках.

Ключові слова: військові формування УНР, матеріально-технічні ресурси, система забезпечення.

Марченко В. Материально-техническое обеспечение воинских формирований Украинской Народной Республики.

В статье освещается процесс создания системы обеспечения материально-техническими ресурсами воинских формирований Украинской Народной Республики в 1917–1919 годах.

Ключевые слова: Украинская Народная Республика, воинские формирования УНР, материально-технические ресурсы, система обеспечения.

Marchenko V. Logistics of military formations Ukrainian National Republic.

The article highlights the process of creating a system of material and technical resources of military forces during the Ukrainian National Republic in 1917–1919, respectively.

Key words: military units of the UPR, inputs, the system software.

Ще на початку жовтня 1917 року перший український військовий з'їзд звернув увагу його делегатів на необхідність технічного оснащення українізованих військ. У своїй резолюції «Про підвищення боєздатності армії» з'їзд вимагав «поруч із загальною українізацією в першу чергу вимагати українізації шабів, інженерних, технічних, транспортних, кавалерійських, артилерійських, авіаційних установ...» [1, арк. 28].

Складність полягала у створенні системи технічного та матеріального забезпечення українізованих частин. Для реалізації завдань, зокрема, бракувало національних управлінських кадрів відповідного рівня. Тому з'їзд вимагав «аби з українських дивізій була призначена певна кількість офіцерів для освіти в Академії Генерального Штабу; українізувати технічні й інженерні військові школи у Києві» [1, арк. 28].

Відповідна робота була проведена на всіх рівнях. У листопаді 1917 року Генеральний Секретаріат Військових Справ сформував Український генеральний військовий штаб. Організація Генерального штабу більш чітко і конкретно визначала напрями роботи щодо здійснення технічного забезпечення війська. У складі Генерального штабу існували відділи: зв'язку, артилерійський, постачання армії, інспекторат артилерії [2, с. 119].

А 23 грудня 1917 року до Політичного відділу Військового Генерального Секретарства було подано список співробітників Військо-технічного управління. Чисельність Військо-технічного управління Генерального Секретарства у справах військових становила 27 осіб, з них: офіцерів-10; урядовців-7, решта – вільнонаймані різних спеціальностей. Очолював Військо-технічне управління урядовець Шумицький Микола Андрійович, член Військового Генерального Комітету. Співробітники управління були переведені з військових частин, установ і управ різних видів і родів військ (авіаційних, інженерних, піших, автомобільних, кавалерійських, зв'язку) в тому числі безпосередньо з фронтів [3, арк. 5–6].

Труднощі у забезпеченні збройних сил необхідними матеріально-технічними засобами, прорахунки та упущення при створенні відповідних структур матеріально-технічного забезпечення частин обумовлювалися прийняттям часом некомпетентних рішень без певного матеріального підґрунтя. Однією з причин такого стану було призначення на найвищі посади в уряді видатних українських революціонерів без відповідної фахової та професійної підготовки. П. Скоропадський оцінюючи діяльність Центральної Ради щодо будівництва регулярної армії зазначав, що в урядових установах Центральної Ради він не бачив «дійсно державних людей, а лише партійних діячів» [4, с. 194].

Важливим чинником ефективної діяльності системи матеріально-технічного забезпечення військ завжди виступали кваліфіковані фахівці. Одним із напрямків створення регулярної української армії керівництво УНР вбачало підготовку власних офіцерських кадрів. Навесні 1918 року за наказом Військового Міністра, Шкільний відділ при Генеральному Штабі Народного Військового Міністерства приступив до формування Інструкторської школи старшин. Школа призначалася для оновлення та формування у слухачів спеціальної військової свідомості, звертаючи найбільшу увагу на практичну сторону військової справи із використанням для цього досвіду сучасної війни. У школі підготовка фахівців здійснювалася для всіх родів військ: піхоти, кінно-козачих та гарматних частин (для останніх на посади старших старшин в батареях), а також для саперних частин на посади сотенних в саперно-підривні, мінерні та телеграфні сотні [5, арк. 20].

Через брак можливостей готувати одночасно необхідну кількість старшин, було вирішено, що зазначена школа буде здійснювати підготовку фахівців лише для пішіх, кінно-козачих, гарматних і тільки для саперних частин у кількості 50 відсотків необхідного для збройних сил. Було також

ухвалено, що для підготовки старшин-фахівців інженерної справи – pontонерів, заливничників, автомобілістів, мотоциклістів, електротехніків взагалі і особливо для обслуговування радіостанцій – сформувати згодом окрему військову технічну школу, а для авіаторів – авіаційну школу. Термін навчання слухачів становив: піших, кіннокозаків та гарматників – півтора, а саперів – два місяця [5, арк. 21].

У всіх видах збройних сил були відповідні організаційно-штатні структури матеріально-технічного забезпечення. Так, у міністерстві Справ Морських був Господарчий департамент, який охоплював всі сфери забезпечення і постачання для флоту. Очолював цей департамент один з трьох товарищів (заступників) міністра [6, арк. 49–51]. Господарчий департамент поділявся на три віце-департаменти: господарський, вільного найму та технічних справ і кораблебудівничих справ. Господарський віце-департамент, у свою чергу, поділявся на три відділи – заготівель, постачання, кошторисний або смітній [6, арк. 49–51].

При Міністерстві Справ Морських була створена спеціальна комісія, яка займалася прийомом від німецької окупаційної військової адміністрації майна Морського відомства, що знаходились на заводах і у портах [7, арк. 1].

Для забезпечення військ зброяєю, боєприпасами та здійснення технічної підтримки у військах створювалися відповідні підрозділи і частини. Українською армією широко використовувалися автомобілі, які призначалися для технічної підтримки військ, та автопанцерники – для бойової підтримки. Скрутне становище з автотранспортом обумовило Військове керівництво Української Народної Республіки видати наказ від 5 грудня 1917 року № 46, яким вводилася автомобільна повинність в м. Києві. Комісаром міста Києва по справах реквізіції автомобілів, а також завідующим всіма гаражами і автомобільними майстернями м. Києва був призначений прaporщик

С. Д. Манич. У наказі зазначалося: „Ніякі особи і інституції не мають права робити реквізіції автомобілів без відома і дозволу комісара С.Д. Манича» [8, арк. 1].

Наказ по Військовій Офіції Української Народної від 15 квітня 1918 року № 51 визначав, що для обслуговування технічних частин армії УНР у справі полагодження автомобільної техніки розташовувалися по корпусам потяги-майстерні №№ 3, 4, 5, 7, а також дві армійські автомайстерні – у містах Рівно і Одеса. За умов неготовності потягів-майстерень заходами Головної Інженерної Управи передбачалося переставити армійські майстерні на рухомістави, утворивши 4 потяги-майстерні [9, арк. 98].

У військах дієвої армії УНР до складу штабу артилерійської бригади входила частина артилерійського постачання, начальнику якої підлягало рухома артилерійська майстерня [10, арк. 14.]. Okрім рухомої артилерійської майстерні штатом передбачалися легкий та важкий артилерійські парки. [10, арк. 30, 51].

За доби української державності часів Директорії (грудень 1918–1920 рр.) армія УНР успадкувала від армії Української Держави переважну більшість гетьманських військових установ та формувань. Водночас, керівництво Директорії здійснювало певні кроки щодо реорганізації та оновлення органів військового управління. Наказ Військам Дієвої Армії УНР від 6 березня 1919 року Ч. 11 остаточно розмежував сфери діяльності Військового Міністерства і Дієвої Армії. На Військове Міністерство покладалося: всі організаційні справи по запасовим частинам і тим частинам, що не увійшли до складу Дієвої Армії; постачання фронтів Дієвої Армії; утворення резерву старшин; розробка законопроектів, які стосуються військових справ [11, арк. 21].

Однак, через недоліки в організації та складнощі у постачанні матеріально-технічного майна, питання забезпечення всім необхідним перекладалися Головним Командуванням на командирів частин. Так, у

наказі Головної Команди Війська Української Народної Республіки від 9 червня 1919 року зазначалося: «Всім мобілізованим з'явиться на збірні пункти добре одягненим, озброєним і з харчами на сім діб. При кожній рушниці мати 120 набоїв» [12, арк. 15].

У доповіді командуючого Дієвою армією генерал-хорунжого Омеляновича-Павленка Головному отаману військ Української Народної Республіки С.В. Петлюрі від 25 травня 1920 року «Про організацію армії УНР», згідно організаційним планам і штатам, виданим Військовим Міністерством» викладено прохання про забезпечення частин необхідною зброєю і амуніцією (в першу чергу 3000 рушниць, 40 кулеметів, 10 гармат 3-х дюймових, 2 тяжких, 1 000 000 набоїв, 5000 снарядів, прикомандувати бронепотяги і панцерники), що дасть змогу зараз приступити до формування по штату військового часу 5-ти дивізій. Прохання про постачання вищевикладених засобів матеріально-технічного забезпечення командуючий Дієвої армії звертав до Головного командування військами УНР та польського командування [13, арк.16].

Далі, зазначалося у доповіді, послідовно, як тільки буде отримано відповідне і належне військове знаряддя і майно, має бути проведено розгортання дивізій з відповідними гарматними, кулеметними і технічними частинами. Згідно штатам воєнного часу, у кожній дивізії передбачалося, зокрема, мати один технічний полк [13, арк. 16].

У доповіді зазначалося, що технічні відділи в армії майже не існують, за винятком окремих частин і організацію їх необхідно розпочинати знову, особливо щодо придбання необхідного майна [13, арк.17]. У питаннях організації штабу командувачем наголошувалося на необхідності мати у складі штабів інспекторів: артилерії, інженерного, з приданими необхідними канцеляріями [13, арк.18].

Значна увага приділялася військам зв'язку. У вересні 1917 року у м. Києві в числі інших військових частин і підрозділів

була українізована окрема телеграфна сотня [2, с. 101]. При формуванні у листопаді 1917 року Генеральним Секретаріатом Військових Справ Українського Генерального штабу, в його структурі існував відділ зв'язку (начальник відділу – полковник Козьма) [2, с. 119]. Отже, цей підрозділ був цілком самостійною структурою, аналогічною сучасному управлінню зв'язку, який здійснював керівництво підрозділами і частинами зв'язку.

Війська зв'язку були особливим типом війська. Силами служби зв'язку вже на початку українсько-польської війни була зібрана чимала кількість технічного майна, та споруджено телефонні і телеграфні лінії та станції [14, с. 181]. Відділ зв'язку під час війни був одним із найголовніших частин УГА, яка забезпечувала війська та інші бойові групи необхідною інформацією.

Влітку 1919 року кожний корпус або група військ мали радіодивізіон, до складу якого входили чотири радіотелеграфні команди з апаратами Морзе чи Юза для зв'язку з командуванням армії чи групами армії [15, с. 201].

Організація зв'язку у військах УНР на заключному етапі революційних подій мала чітку структуру. При Генеральному Штабі була сформована окрема телеграфно-телефонна сотня. Серед технічного оснащення сотні було п'ять телеграфних апаратів «Морзе», 44 комплекти телефонних апаратів різної конструкції (фонічних, індукторних, форпостних) та вісім комутаторів по 12 ліній кожна [16, арк. 474].

При Штаті Дієвої армії наприкінці 1920 року, згідно реєстру, існувала телеграфна сотня у складі 5 старшин і 92 козаків [16, арк. 429]. А у складі штабів дивізій формувалися відділи зв'язку на чолі з начальником відділу, який по службі підлягав Начальніку зв'язку вищого штабу, до якого входить дивізія [16, арк. 472].

Таким чином, можна стверджувати, що питання матеріально-технічного забезпечення на різних етапах створення та реоргані-

зациї військових формувань періоду Української Народної Республіки вирішувалася за рахунок використання матеріально-технічних ресурсів армії Російської та Австро-Угорської імперій, що залишилися в українізованих частинах та з'єднаннях; відновлення всіх технічних засобів та озброєння спеціально створеними технічними частинами, які здійснювали ремонтні та відновлювальні роботи.

На різних етапах будівництва українських збройних сил ці завдання вирішувалися з урахуванням політичних поглядів державного керівництва та військово-політичної обстановки, що складалася на той чи інший час. Певні політичні та військові прорахунки і помилки, економічне становище України не дозволяли вповні створити національні збройні сили здатні захиstitи суверенітет Української держави.

ДЖЕРЕЛА

1. ЦДАВОУ. Фонд 1076, опис 2, спр. 8.
2. Історія Українського війська. У 2-х т. Т.2. –К., Видавництво «Варта», 1995. 464 с.
3. ЦДАВОУ. Фонд 1076, опис 3, спр. 5.
4. Скоропадський П. Спогади. – Філадельфія, -1995, – 324 с.
5. ЦДАВОУ. Фонд 1064, опис 1, спр. 4.
6. ЦДАВОУ. Фонд 3172, опис 1, спр. 48.
7. ЦДАВОУ. Фонд 3766, опис 1, спр. 70.
8. ЦДАВОУ. Фонд 1076, опис 1, спр. 1а.
9. ЦДАВОУ. Фонд 1076, опис 1, спр. 14.
10. ЦДАВОУ. Фонд 3172, опис 1, спр. 56.
11. ЦДАВОУ. Фонд 1078, опис 1, спр. 90.
12. ЦДАВОУ. Фонд 1064, опис 1, спр. 24.
13. ЦДАВОУ. Фонд 3172, опис 1, спр. 1.
14. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998. – 488 с.
15. Ткачук П.П. Сухопутні війська України доби революції 1917–1921 рр. / П.П. Ткачук. – Львів: ЛІСВ. – 2009. – 311 с.
16. ЦДАВОУ. Фонд 3172, опис 1, спр. 10.

ВІДОБРАЖЕННЯ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ ГАЙДАМАКІВ У НАРОДНІЙ ПОЕЗІЇ XVIII–XIX СТ.: СПРОБА СТРУКТУРНОГО ТА ТЕМАТИЧНОГО АНАЛІЗУ

Олександр КУШНІР,
асpirант Київського Національного університету
імені Тараса Шевченка

Кушнір Олександр. Відображення визвольної боротьби гайдамаків у народній поезії XVIII–XIX ст.: спроба структурного та тематичного аналізу

Стаття є спробою проаналізувати народнопісенну спадщину про гайдамацький рух XVIII–XIX ст. Виділено соціальні та національно-визвольні аспекти відображення боротьби гайдамаків у народній поезії, а також, проведено порівняння гайдамацьких пісень із загальним козацьким фольклорним циклом. Опрацювання фольклорного матеріалу проведено з використанням методів структурного та тематичного аналізу.

Ключові слова: гайдамацький фольклор, народна поезія, герой, Коліївщина.

Кушнір Олександр. Отражение освободительной борьбы гайдамаков в народной поэзии XVIII–XIX вв.: Попытка структурного и тематического анализа

Статья представляет собой попытку анализа народно-песенного наследия о гайдамацком движении XVIII–XIX вв. Выделено социальные и национально-освободительные аспекты отображения борьбы гайдамаков в народной поэзии, а также, проведено сравнение гайдамацких песен с общим казацким фольклорным циклом. Обработка фольклорного материала проведена с использованием методов структурного и тематического анализа.

Ключевые слова: гайдамацкий фольклор, народная поэзия, герой, Колиивщина.

Alexander Kushnir. Show liberation struggle Haydamak in folk poetry XVIII–XIX century.: Attempt structural and thematic analysis

The folk song legacy of the Haidamak movement of the XVIII–XIX centuries is analyzed in the research. Social and national-liberating aspects of reflection of the Haidamak struggle in poetry are selected, as well as carried out the comparison of Haidamak songs with common Cossak folklore cycle. Processing of the folk material is carried out using the methods of structural and thematic analysis.

Key words: Haidamak folklore, folk poetry, the hero, Koliyivschyna.

Історично достовірну картину гайдамацького руху український народ протягом століть відтворював у своїй усній творчості. У творах різних фольклорних жанрів відображені всі прояви соціального опору й національно-визвольних змагань, які відбувалися на Правобережній Україні протягом XVIII ст. Та, звичайно, найбільш популярним жанром, який український народ використовував для оспівування своїх героїв-месників була поезія.

Мета публікації – дослідити особливості зазначеного циклу народнопісенного матеріалу, використовуючи методи структурного та тематичного аналізу; виокремити соціальні та національно-визвольні аспекти відображення боротьби гайдамаків у народній поезії; довести відмінність гайдамацьких пісень від загальної козацької фольклорної традиції.

Фольклорні твори про гайдамаків почали фіксувати ще перші збирачі й видавці української народної творчості. Це, в основному, балади, оповідання, легенди й перекази, історичні пісні, у центрі яких – образи керівників гайдамацьких загонів: Гната Голого, Захара Харка, Максима Залізняка, Івана Гонти, Микити Швачки, Івана Бондаренка та інших.

На жаль, до нас дійшов неповний цикл історичних пісень цієї доби, бо систематичне збирання фольклорних матеріалів про гайдамаків почалося тільки на початку XIX ст. Перші записувачі обходили стороною соціально гострі народні твори, що обумовлювалось або ж їх дворянськими поглядами, або ж романтичним захопленням «сивою давниною», передусім обрядовими жанрами народної поезії. Тільки з 1840-х ро-

ків, коли з'явилася поема Т. Г. Шевченка «Гайдамаки», написана на основі живої фольклорної традиції, збирачі та дослідники почали активніше цікавитись народною творчістю про Коліївщину і про гайдамаків загалом.

На обмеження фольклорної спадщини про гайдамацький рух значно вплинула й та обставина, що до неї зараховувалися в основному твори, в яких зустрічалося поняття «гайдамака» або сюжет яких відображав епізоди народної боротьби. Досить часто гайдамаки і фольклор про них пов'язувались лише із завершальним етапом руху – Коліївщиною.

Фольклорні твори гайдамацької тематики зустрічаємо в усіх більш-менш відомих фольклорних колекціях, починаючи зі збірки М. Максимовича 1827 р., записів З. Доленги-Ходаковського, М. Білозерського, П. Куліша, М. Костомарова, А. Метлинського, П. Чубинського, М. Драгоманова, Б. Грінченка, Я. Новицького та інших. Чимало нових сюжетів, варіантів відомих творів надруковано в тогочасних періодичних виданнях (журнали «Киевская старина», «Основа» та ін.), «Записках наукового товариства ім. Т. Шевченка» у Львові.

Вже З. Доленга-Ходаковський у 1814–1819 рр. фіксує на Правобережній Україні значний цикл гайдамацького фольклору, у якому знаходимо найпоширеніші сюжети гайдамацьких пісень: про Саву Чалого і помсту за зраду, про Захара Харка, Максима Залізняка, Івана Гонту та ін. [1, с. 675–694].

Гайдамацька тематика привертала увагу й відомого дослідника українського фольклору М. Максимовича. Зокрема він опублікував, крім загально поширених сюжетів,

уривок з пісні про Семена Гаркушу, що дає підстави висловити припущення з приводу існування пісенного циклу, присвяченого постаті цього гайдамаки [2, с. 131].

Доволі велику кількість пісень про повстанців було включено до збірника А. Метлинського [3]. Але царська цензура дозволила надрукувати лише дві пісні про Харка і одну про Галайду. Інші твори виявилися «крамольними». Це, зокрема, пісні: «Про Мігію, компанійців та пікінерів», «Про Степана Григоровича», «Про Лебеденка», «Про Саву Чалого», «Про Гнатка», «Про Швачку, Максима Залізняка, Гонту та Гниду» та ін.

Особливості уваги заслуговує позиція М. Драгоманова щодо українського фольклору на історичну тематику і гайдамацького руху зокрема. За дорученням Південно-західного відділу Російського географічного товариства М. Драгоманов разом з В. Антоновичем взялися за підготовку багатотомногого видання історичних пісень. До видання планувалося залучити близько 110 гайдамацьких пісень. Характерно, що до цього циклу М. Драгоманов заразовував не лише пісні про відомих гайдамацьких ватажків та важливі події руху, а й твори, які пояснювали причини виникнення цієї форми національно-визвольної боротьби та сатиричні пісні («Морквяний ляшок», «Русин і мазур», «Лях питается дороги»), балади («Петрусь», «Бондарівна») тощо [4].

Досить цінною публікацією гайдамацького фольклору на початку ХХ ст. є фольклорний додаток до монографії Б. Навроцького «Гайдамаки» Тараса Шевченка. Джерела. Стиль. Композиція» [5]. Досліджуючи джерела поеми великого Кобзаря, Б. Навроцький, за сприяння Етнографічної комісії Української Академії наук, здійснив записи гайдамацького фольклору на Звенигородщині та Уманщині.

До цього ж періоду належить видання Д. Ревуцького «Українські думи та пісні історичні» [6], у якому гайдамацькому руху було відведено окремий розділ, що органіч-

но випливає із попередніх матеріалів, які змальовують опір українського народу зовнішній експансії.

Ф. Колесса у своїй роботі «Українська усна словесність (Загальний огляд і вибір творів)» [7] трактував гайдамацький рух як «реакцію проти нестерпних соціальних і політичних відносин» українського народу і польської шляхти. Більше того, автор вважав, що між козацьким і гайдамацьким фольклором важко провести межу: «...Самі козаки-запорожці, — писав він, — не раз приставали до гайдамаків, пісні про гайдамаків сполучуються з козацькими, так що тяжко їх відділити в окрему групу» [7, с. 90].

Більш детальний аналіз пісенного матеріалу гайдамацької тематики спостерігаємо в книзі «Історичні пісні» за авторством І. Березовського, М. Родіної, В. Г. Хоменка і М. Стельмаха [8]. Автори звернули увагу на зв'язки гайдамацького циклу народної поезії з циклом національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького та стисло проаналізували основні прийоми зображення героїв у гайдамацькій пісні. «Ці пісні загострюють почуття громадського обов'язку, виховують священну ненависть до ворогів, до зрадників», — констатували вчені [8, с. 32].

Деякі фольклорні твори присвячені Коліївщині досить ґрунтовно проаналізував у своїй статті «Відгомони Коліївщини у фольклорі» О. Дей [9]. Основну увагу у вказаній праці вчений зосереджував на аналізі пісень, у центрі яких — образи М. Залізняка, І. Гонти, М. Швачки та інших гайдамацьких ватажків. О. Дей відзначав характерні риси, історичну достовірність, ідейно-тематичні та художні особливості цих творів. «У життєво найдраматичніші моменти, підсумовував дослідник, чи не найповніше може виявитись геройм і мужність, а ці риси головні в народній естетиці для вславлення симпатичних народові борців, виразників та захисників інтересів трудових мас» [9, с. 44].

Отже, узагальнюючого видання фольклору про гайдамаків досі не здійснено, хоча

було зібрано і опрацьовано значний обсяг матеріалу. В поле зору вказаних вчених, в основному, потрапляли окрім цикли, пов'язані з іменами найвизначніших діячів того періоду, або ті, що відображали заключний етап гайдамацького руху – Коліївщину.

Методологічні підходи до аналізу народної поезії про гайдамаків обумовили врахування характеру перебігу руху, його органічного зв'язку з козацтвом, з одного боку, та спорідненість тематичних циклів пісень, у центрі яких – поетичне відображення національно-визвольних ідей, з другого. Як і козацькі пісні, гайдамацька пісня зображує, конкретні історичні події, реальних історичних осіб, тобто природа історизму обох фольклорних циклів має спільну основу.

Гайдамацькі пісні умовно можна поділити на три великі групи:

- Пісні твори, що пояснюють причини гайдамацького руху.
- Пісні, які відтворюють перебіг боротьби та організацію гайдамаків.
- Народна поезія про Коліївщину – кульмінацію розвитку повстанського руху.

Початковий етап фольклору про гайдамаків зображує тяжке становище народу під соціальним, релігійним і національним гнітом. Це пісні, які наголошують на основних причинах виникнення визвольного руху, його широкого розповсюдження і перетворення на всенародне збройне повстання.

Основна риса цих творів – реалістичне відображення зліденного життя українських селян: «Ой у нас же лихо, лихо та ще й трохи «гаразд»: // Як не вийдеш на панщину протягають зараз! // Еден бере за головку, а другий за ніжки, // Третій же стойті збоку да маєть три різки» [8, с. 376].

Майже у всіх гайдамацьких піснях сюжет будеться на протистоянні двох основних сил: з одного боку – ляхи, пани, жиди, з іншого – представники українського народу – козаки, гайдамаки, бурлаки. Ще

М. Костомаров зауважував, що українська народна пісня змальовувала ляха католиком, підступним «любителем пити, гуляти, бражничати», нерозсудливим хвальком, пройдисвітом, жорстокою людиною [10].

У народній поезії про гайдамаків фігурують назви місцевостей, де повстанці влаштовували табір для зборів та організації майбутніх походів. Довгий час одним з таких гайдамацьких «священих місць» був Лебединський ліс. Саме до нього закликає повстанців безіменний герой пісні «Ой що ж то та за чорний ворон»: «Збирайтесь, панове-молодці, // Та все народ молодий, // Та й поїдем, панове-молодці, // Та у той ліс Лебедин...» [8, с. 458].

Фольклор називає й інший гайдамацький осередок, яким був острів Мігія на Південному Бузі. Так, наприклад, В. Голобуцький вважав Мігію гайдамацькою Січчю [11, с. 514]. Тут гайдамаки відпочивали після складних кровопролитних набігів та лікували поранених товаришів. А. Скальковський, наприклад, скаржився на відсутність згадки про Мігію у народній творчості. Він, зокрема, писав: «Але що дивно в жодній народній легенді, пісні або казці не згадується про Мігею, а про більш віддалені сховки гайдамаків Чуту і Чорний Ліс можна почути оповіді і в наш час» [12, с. 420]. Історик помилявся. Вже у записах А. Метлинського знаходимо кілька варіантів пісні, де згадуються події на острові Мігія. Так, у пісні «Про Мігію, компанійців та пікінерів», віднесену до 1735–1740 рр., острів прославлявся саме за те, що там «баталія була»: «Чом ти, Мігія, не славна була, // Поки на Мігії баталія не була? // А тепер да славная стала, // Як на Мігії баталія стала!» [3, арк. 34].

Боротьбу за визволення свого народу гайдамаки вважали справою духовного спасіння, моральним обов'язком: «Ой ви, хлопці-молодці, // Що будем робити, // Що степ веселій, // Край далекий, // Та ніде прожити? // Будем багатих убивати, // А бідних награждати, // Та будем собі на той

світ // Спасения заробляти!» [13, с. 218–219].

Забирати добро у багатих, за народними уявленнями, не було порушенням моралі, оскільки нагромаджене воно неправедним шляхом. Цей мотив у наведеній пісні подається досить спрощено, більш широко він розкритий у прозі – легендах і казках.

1733 та 1734 рр. увійшли в історію гайдамацьких рухів як час великого повстання, очоленого старшиною надвірних козаків князя Любомирського І. Верланом. Одна з пісень присвячених повстанню «Годі, годі, козаченьки, в обозі лежати» починається закликом до боротьби проти ворога. Далі оспівується чергова битва гайдамаків з ляхами, в ході якої шляхту було розгромлено вищент: «...Не єдиного пана ляха заплакала мати. // Ой у полі при дорозі пов'янули квіти, // Не по однім пану ляху заплакали діти. // Ненаслива тая битва лиха наробыла: // В Солобківцях із ляшеньків висока могила! [8, с. 463].

Однією з центральних тем гайдамацького фольклору є тема ренегатства. Як відомо з історії багатий прошарок українців з часів захоплення українських земель польською шляхтою досить легко переорієнтувався і ставав на бік завойовників: приймав католицьку віру, віддавав своїх дітей до езуїтських колегій, відмежовувався від своєї мови та культури.

З усіх пісень, які змальовують помсту гайдамаків над панами-зрадниками, чи не найяскравішою є пісня про пана Лебеденка. Його зустріли гайдамаки, коли він їхав «аж у Польщу за мукою» (символічний образ, що передає зрадницькі наміри українського пана, який поїхав до Польщі за силою, яка допомогла б йому в боротьбі з гайдамаками).

Пісня подає трагічну картину помсти, зображену в усій суворій правдивості: «Ох і взяли, взяли пана Лебеденка // На три штики вгору // Та вдарили пана Лебеденка // Об сухий пень головою. // «Ох і оце тобі, пане Лебеденку, // За твою хорошу вроду. // Щоб не топив нас, гайдамаків, // У холодну воду» [8, с. 502].

Чи мав пісенний пан Лебеденко конкретного історичного прототипа – невідомо, але дослідники вважають, що під цим прізвищем міг виступати представник тієї частини шляхти, яка брала участь у повстанських рухах з метою особистої наживи, а, збагатившись, зрадила гайдамацьке товариство. У передачі покарання народна пісня використовує готові «поетичні блоки», які переходять з твору в твір (наприклад, у баладу про Саву Чалого).

Найбільш популярним твором, який присвячений засудженню ренегатства, є історична балада про Саву Чалого, що зустрічається в усіх фольклорних збірниках, починаючи з першої збірки М. Максимовича [2]. Балада зображує тісні взаємини козацтва і гайдамаків. Так, початок твору пов'язаний із Запорозькою Січчю, а в розвитку сюжету запорозький загін, який відправився на «польську» територію карати Саву Чалого за зраду, названо гайдамацьким.

Балада про Саву Чалого показова для фольклору про гайдамаків у кількох планах. По-перше, вона наочно демонструє тісний зв'язок козацтва і гайдамацтва. По-друге, балада досить достовірно змальовує сутність зрадників-ренегатів. Володіючи таємницями тактики гайдамаків і козаків, добре знаючи місцевість, вони завдавали відчутних втрат народним рухам.

Сам герой балади був сотником надвірної міліції князя Четвертинського. Під час повстання І. Верлана перейшов на бік повстанців і здобув собі гучної слави у козацьких походах. «Ще в травні 1735 року, – писав А. Скальковський, – граф Вейсбах писав до запорожців, щоб вони надіслали в польську Україну для спіймання «відомого злодія Савки Чалого», який, будучи запорожцем, гайдамачив по кордону і здобув в боях особливу славу» [12, с. 291]. На думку А. Скальковського, граф Потоцький давно хотів схилити досвідченого Саву на свій бік. І це йому вдалося. Сава починає воювати проти колишніх товаришів, тактику й хованки яких він добре знав. Запорожці ви-

рішили покарати зрадника. На Різдво 1741 року гайдамацький загін на чолі з Гнатом Голим відправився до маєтку Чалого. Гайдамаки підняли зрадника «на три списи вгору»: «Не досягнув та пан Сава до своєї булави, // Положили пана Саву на дубовій лаві» [8, с. 468].

В дійсності покарання Сави Чалого відбулося інакше. Ось як описав його А. Скальковський: «...поранений, поколотий списами, Чалий був узятий в полон і доставлений на Січ, де й був страчений біля стовпа киями.» [14].

Цікавою знахідкою, яка виявилась при дослідженні гайдамацького фольклорного циклу, є наявність в архіві А. Метлинського народних пісень про гайдамаку Мамая. Історичним прототипом народного героя, ймовірно, виступав отаман одного з гайдамацьких загонів Марко Мамай. Народився він близько 1710 р. в місті Чигирин-Дуброві. Звідти мати принесла його в містечко Потоки Миргородського повіту. Пізніше, десять років жив на Запорозькій Січі. Гайдамакував Мамай у 40-50-ті рр. XVIII ст.

Народна поезія про гайдамаку Мамая з архіву А. Метлинського побудована у формі спогадів про минуле: «Гай-гай! Як я молод бував, // Що во мні була ж сила! // Було й ляхів борючи, // Рука не мліла.» [15].

Аналогічні пісні були неодмінним атрибутом картини «Козак Мамай», поширеної, за свідченням Д. Щербанівського, від Дону до Карпат. Характерно, що багато досвідчених збирачів фольклору середини XIX століття, зокрема М. Білозерський, А. Метлинський та ін., визначали ці пісні як гайдамацькі. Таке визначення ґрунтуються, очевидно, на даних тексту та на тому, що козак Мамай вів боротьбу один, а незмінними ворогами його були польська шляхта, корчмарі-орендари та католики.

Образ Мамая був збірним образом козака-гайдамаки, який втілював народний ідеал героя-захисника в специфічному жанрі народного мистецтва, що поєднував у собі живопис і поезію.

Більшість пісень гайдамацького фольклорного циклу пов'язана із зображенням реальної історичної особи. Одним з таких героїв народної поезії був Захар Харко. З історичних джерел відомо, що Захар Харко був жаботинським сотником, а згодом – одним з гайдамацьких ватажків (1764–1765 рр.). Харко мав великий авторитет серед народу, був досвідченим воєначальником.

Любов до свого героя творці пісень передали у пісні «А в нашого Харка, а сотника-батька». Гайдамацького отамана названо тут «сотничком-батьком», а його коня – «вороненським», «буланенським». У варіантах цієї пісні вказано різні місця загибелі Харка: Шамраївка, Паводоч, Морозівка. Де точно загинув народний улюблений – невідомо. За піснею, «пан Паволоцький» запрошує Харка в гості. Коли той збирається, мати застерігає: «Ой не їдь, Харку, ой не їдь, Харку, бо то проклята зрада, // Краще б ти в замку був з козаками, то я б тому була рада» [8, с. 507]. Але отаман виявляє безпечності, на причини якої не вказано, тому: «...вбито, вбито пана сотника, // Гей, на калиновім мості» [8, с. 512].

У варіанті цієї пісні, записаному М. Максимовичем, сказано, що сотник здогадувався про зраду й підступ. На питання «молодців» про причини смутку «батько» Харко відповідає: «Як же мені, пани-молодці, ой як не журиться, // Коли подо мною буланий коню їрже й становиться! // Як же мені, пани-молодці, ой як ся не журити: // Ой засідає городовий сотник, да хоче мене вбити.» [2, с. 121–122].

Інший поетичний твір з цього ж циклу – «Їде молодий Харко дорогою», вміщений у збірці А. Метлинського 1854 р., пропонує свою версію загибелі героя: «Ох і заіржав коник вороненський, а стоячи на стайні; // А скололи Харка, скололи сотника у голубім жупані. // Ох і заіржав та коник буланенський, а стоячи на помості, // Бо сховали Харка, сховали сотника вже в зеленій нехворощі» [16].

Кульмінацією багатолітньої визвольної боротьби гайдамаків стало повстання 1768 року, яке увійшло в історію під назвою Коліївщини. Пісні про Коліївщину можна віднести до окремої групи всередині гайдамацького фольклорного циклу, бо вони становлять певну тематичну й художню цілісність.

Слід мати на увазі, що Коліївщина була лише однією ланкою у великому ланцюзі національно-визвольних змагань українського народу. Ще до початку повстання 1768 року було створено чимало фольклорних творів про причини та характер народної боротьби, які звучали актуально навіть в період Коліївщини. Так, наприклад, у своїх мемуарах Вероніка Кребс, дочка уманського губернатора Младановича, який загинув від рук гайдамаків у 1768 році, розповідала, що надвірні козаки захоплювалися народними думами, які оспіували героїчну боротьбу: «Одного разу мій батько почув, як в одному місці козаки співали думи про Хмельницького; він одразу ж по кликав Обуха (полковника надвірних козаків. – О. К.) і попросив його раз і назавжди заборонити співи подібних дум...» [17].

О. Дей, аналізуючи цикл народної поезії про Коліївщину, вважав переважаючим в останньому жанр пісень-хронік. Одні з них, на думку дослідника, «можна беззастережно віднести до історичних пісень, інші ж – вились до жанру балад» [9, с. 39].

Пісні про Коліївщину тяжіють до жанру власне історичної пісні. По-перше, в цих творах йдеться про конкретну історичну подію – гайдамацьке повстання, яке призвело до корінних змін в житті українського народу (відновлення Гетьманщини, хоча і на короткий час). По-друге, в піснях про Коліївщину маємо справу з трансформаціями пісенних сюжетів загального козацького фольклорного циклу. Так, у записах П. Лукашевича знаходимо варіант пісні про М. Залізняка, який дослівно повторює слова з пісні про Морозенка, що відноситься до другої половини XVII ст.: «Максиме

Железяче! Ти славний козаче: // За тобою, Железяче, вся Україна плаче» [18].

Максим Залізняк був тією постаттю, навколо якої групувався поважний цикл гайдамацького фольклору. Зображені дії центральної фігури Коліївщини, український народ використовував досвід геройчної поезії минулих століть – пісень і дум про Байду, Морозенка, Нечая, Сірка тощо. На підтвердження останньої тези наведу фрагмент пісні про Залізняка, в якій очолюване ним військо одержало рішучу перемогу над ворогом: «Максим козак Залізняк, козак з Запорожжя, // Як поїхав на Вкраїну – як пишная рожа! // Зібраав війська сорок тисяч в місті Жаботині, // Обступили город Умань в обідній годині. // Обступили город Умань, покопали шанці // Та вдали з семи гармат у середу вранці.» [8, с. 514].

Ідеалізація героя тут відбувається у кількох напрямках: стисло змальовано його вроду («як пишная рожа») і більш детально передано талант організатора й керівника повстання. Поруч з історично точною територіальною прив'язаністю подій (Жаботин, Умань) пісня використовує для зображення сили й могутності повстанців традиційні для фольклору числа («сім гармат», «сорок тисяч війська»), які, звичайно, слід розглядати як художній засіб, а не як достовірне відтворення фактів. І все ж таки у піснях про Максима Залізняка зображення конкретних подій займає основне місце. У них зустрічаємо постаті жаботинського губернатора та регіментаря його військової охорони – сотника Мартина Білуги, прізвища «славного козака Гниди» і посланця Гонти до Залізняка – Дзюми тощо.

Фольклорний цикл про Залізняка в загальних рисах описує смерть героя. Сидячи за гратали, закутий у кайдани, пісенний Залізняк сповнений віри у перемогу повстанців: «І говорить Максим козак, сидючи в неволі: // «Не будуть мати вражі ляхи на Вкраїні волі! // Течуть ріки з всього світу до Чорного моря, // Минулася на Вкраїні жидівська воля!» [8, с. 515].

Мабуть, однією з найцікавіших постатей серед керівників Коліївщини був уманський сотник Іван Гонта. Він був досить заможною, шанованою серед поляків людиною, а отже, не міг перейти на бік повстанців ні з причин соціального гніту, ні з потреб у грабіжництві й особистої наживи. Единим мотивом його рішення приєднатися до повстання було шляхетне внутрішнє переконання, щира любов до України й свого народу, який страждав під панським ярмом.

Іван Гонта виступає обов'язковим героєм у піснях коліївського циклу. До його імені апелює народ, попереджаючи завойовників: «Ой ви, ляшки іще недовірки, годі ж панувати: // Гей, недалеко іде Гонта дається він вам знати!» [8, с. 516]. Цей твір («Ой наварили ляхи пива») був породжений як первими успіхами Коліївщини, так і глибокою переконаністю простих людей в остаточній перемозі над польськими панами. Метафоричний образ «варити пиво» акцентує увагу на безкомпромісності протистояння двох супротивників – українців і поляків: «Ой наварили ляхи пива, та й нікому пiti; // Гей, взяли собі Україну, та нігде прожити» [8, с. 516].

У деяких піснях згадуються конкретні місця, де діяв сотник. Йдеться, зокрема, про Умань, Вербівку, Летичів. Основна ідея цих творів – утвердження неминучої перемоги над ворогом: «А від Умані до Летичева недалекій мілі, // Там лежать ляшки, там лежать панки, як порізані свині» [8, с. 517].

Ще одна пісня з цього циклу – «Ой задумали та преславні хлопці», розповідаючи про здобуття гайдамаками Умані, робить акцент на драматичному епізоді – захопленні Івана Гонти в полон: «Ой попід гору, попід кам'янью білій камінь лупався, // А вже ж наш Гонта, хлопець молодецький, в неволю попався. // Ой попід гору, попід кам'янью два орлики пнуться, // Ой вже ж на Гонту, хлопця молодого, та й кайдани курутися» [8, с. 518].

Темою більшості народних пісень про Гонту є його трагічна доля. Коротко розпо-

вівши про боротьбу сотника зі шляхтою й уманську епопею, народна поезія зосереджує увагу на змалюванні полону Гонти та його страти шляхтою.

Майже документальну картину страти Гонти зустрічаємо в пісні «Збунтовалась Україна, попи і дяки»: «Мали пани на Вкраїні дуже добрий трунок: // Пани тії розумні дадуть собі ратунок. // Пани теє зрозумівши, згоду учинили: // Підкинувшись під Умань, Гонту ізловили. // Вони ж його насамперед барзо привітали, // Через сім днів з його кожу по пояс здирали. // І голову облутили, сіллю насолили, // Потім йому як чесному назад положили. // Пан рейментар походжає: «Ливітесь, люде, // Хто ся тільки збунтовав, то всім теє буде!» [8, с. 521].

У 1993 році в журналі «Народна творчість та етнографія» Ю. Мицк опублікував дві пісні про Гонту, знайдені у відділі рукописів бібліотеки імені Оссолінських (в м. Вроцлав). Обидві вони принижують героя, зображають його з точки зору польської шляхти. У першій пісні Гонті дорікають за невдячність, а повстанців називають не інакше, як «свавольними козаками», «собаками». Автори другої пісні йдуть ще далі. Вони змальовують спійманого Гонту в такий спосіб: «А над вечір тому ж Гонті текли вельми слізози // Ей вспомнявши на давнійши учинки негожі: // «Бувайте ж мі молодчани красні і здорові // Напоминаючи всіх тими своїми слови. // Научайте о теє мали свої власні діти, // Не пускайте в козаки до войську служити, // Заказую проти ляхів бунтів не взносити, // Волиш бути мужиками панщини робити!» [19].

Заклик «бунтів не взносити» ніби списаний з універсалу регіментаря Стемпковського, зверненого до українського селянства після придушення повстання.

Отже, є всі підстави стверджувати, що ці твори з'явилися у польському середовищі з чітко визначеною пропагандистською метою. Полякам будь-якою ціною треба було принизити керівників й учасників Коліївщини та залякати український народ.

Цикл пісень про Коліївщину був продовженням козацьких фольклорних традицій українського народу, які остаточно сформувалися ще під час Визвольної війни 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького. Сучасні дослідники однозначно стверджують, що «Коліївщина 1768 р. і Визвольна війна 1648–1654 рр. були однотипними явищами (безперечно, аналогія тут відносна, що обумовлюється часовим фактором, рівнем організованості, різними масштабами цих подій та ін.). Насамперед слід врахувати, що обидва повстання мали визвольний характер і були спрямовані на закріплення етнополітичної єдності всіх українських земель» [20].

Дуже близькі за настроєм і спрямованістю й пісні, в яких подано картини визвольних змагань XVI–XVII ст. і, наприклад, XVIII ст. Народ не бачив суттєвої різниці між піснями, які прославляли Байду і Залізняка, Данила Нечая і Гонту, Кривоноса і Харка, Морозенка і Швачку. На це звертали увагу вже перші записувачі й дослідники цього циклу народної поезії. Той же П. Куліш, ототожнюючи гайдамацький рух і Визвольну війну 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького, зазначав, що й прості люди «ставлять Хмельниччину поруч з Коліївщиною і, забувши патріотичні думи про перші козацькі війни, оспівують старовинним складом пісень і старовинними їх наспівами подвиги нових героїв козацтва – Харка, Швачку, Залізняка, Гонту та інших» [21].

Та все ж таки у піснях про Коліївщину соціальні та національно-визвольні мотиви подеколи звучать більш виразно і конкретно, ніж у героїчній народній поезії, присвячений подіям 1648–1654 рр. Є відмінності і в образній системі гайдамацьких пісень та творів про Визвольну війну. Так, наприклад, метафоричний образ «варити пиво» в народній творчості періоду війни вживався для передачі заклику до боротьби, а в пісні про Гонту, цей же образний вислів передає безсилия поляків перед героєм та повстанцями.

Поповнення гайдамацького пісенного циклу відбувалося, також, за рахунок актуалізації «старих» історичних пісень, зокрема козацьких, у яких змінювалися імена, факти (як, наприклад, у вище зазначеній народній пісні про Максима Залізняка, текст якої тотожний з аналогічним твором XVII ст. про Морозенка).

Загалом, народна поезія досить повно та у характерному тільки їй стилі художнього узагальнення передає всі основні етапи гайдамацького руху, значно доповнюючи наші уявлення про цей період національно-визвольної боротьби українського народу. Народні пісні про гайдамаків початкового етапу руху ніби пояснюють, обґрунтують неминучість та закономірність майбутніх повстань, змальовують становище українського народу, яке призвело до вибуху народного невдоволення.

Наступна група гайдамацьких пісень продовжила розробляти мотиви служіння Вітчизні та зради, властивих для козацького фольклору загалом. Центральною темою цих творів є звеличення подвигів народних героїв, до яких творці пісень відносять насамперед ватажків повстань (Верлана, Захара Харка, Івана Бондаренка, Микиту Швачку та ін.).

І, нарешті, народна поезія про Коліївщину – це синтез художнього та ідейного осмислення всього гайдамацького руху, причому на початковому етапі це осмислення йшло «зсередини», бо творцями й носіями фольклорних творів були самі гайдамаки – свідки й учасники подій.

Весь цикл народних пісень про гайдамаків пройнятий ідеєю героїзації народних ватажків, які стали на шлях нерівного двобою з ворогами. Багато борців за свободу гине, але у зв'язку з цим пісні не навіють зневіри й песимізму. Навпаки, смерть в ім'я свого народу та Вітчизни сприймається як визначальна риса, яка розкриває сутність героя та виявляє його схильність до народного ідеалу.

Тема «Відображення визвольної боротьби гайдамаків в народній поезії XVIII–XIX ст.» потребує подальшого глибокого і детального дослідження, з використанням

методів структурного та тематичного аналізу, а також, залученням більш повного циклу народнопісенної спадщини про гайдамацький рух.

ДЖЕРЕЛА

1. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського / Упоряд. О. І. Дей. – К., 1974. – 784 с.
2. Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем / М. А. Максимович. Часть 1. Кн. 1: Украинские думы; Кн. 2: Песни козацкие былевые; Кн. 3: Песни козацкие бытовые. – М.: В Унив. типографии, 1834. – 180 с.
3. Метлинский А. Песни былевые (бувалищина) известной эпохи, записанные в Лохвицком уезде Полтавской губ. – СПб. – Архів Російського Географічного товариства. – Фонд XXXI, од. збер. 25.
4. Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. – К., 1875. – Т. 2. – 166 с.
5. Навроцький Б. «Гайдамаки» Тараса Шевченка: Джерела. Стиль. Композиція. – К., 1928. – 399 с.
6. Ревуцький Д. Українські думи та пісні історичні. – К.: Тов-во «Час», 1919.
7. Колесса Ф. Українська усна словесність (Загальний огляд і вибір творів). – Львів: Вид-во «Просвіта», 1938. – 643 с.
8. Историчні пісні / Упоряд. І. П. Березовський, М. С. Родіна, В. Г. Хоменко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 1068 с.
9. Дей О. І. Відгомони Коліївщини у фольклорі // Народна творчість та етнографія, 1968. – № 5. – С. 36-44.
10. Костомаров М. И. Об историческом значении русской народной поэзии // Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С. 173-174.
11. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
12. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
13. Народні пісні в записах Івана Манжури / Упоряд. Л. С. Каширіна. – К., 1974. – 351 с.
14. Скальковский А. А. Несколько документов к истории гайдамаччины. // Киевская старина, 1885. – № 10. – С. 278.
15. Мишанич С. В. Один з підрозділів українських народних дум // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка: Праці секції етнографії та фольклористики. – Т. CCXII. – Львів, 1992. – С. 27–28.
16. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України. – Ф. 3 – 3, од. збер. 172. – Арк. 4.
17. Уманская резня. Записки Вероники Кребс. Перевод с предисловием И. М. Ревы. – К., 1879. – С. 17.
18. Лукашевич П. А. Малороссийские и червонорусские народные думы и песни. – СПб., 1836. – С. 54.
19. Мицик Ю. А. Новознайдені пісні про Коліївщину // Народна творчість та етнографія, 1993. – № 5–6. – С. 67.
20. Смолій В. А. Традиції визвольної війни 1648 – 1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга половина XVII–XVIII ст.) // Український історичний журнал, 1991. – № 1. – С. 21–22.
21. Кулиш П. А. Записки о Южной Руси. – Т. I. – СПб., 1856. – С. 94.

УЧАСТЬ БЕЛЬГІЙСЬКОГО АСМ БРОНЕДИВІЗІОNU В ОБОРОНІ ГАЛИЧИНІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1916–1917 Р.Р.)

Олександр ЗОРЬКА,
*проректор з наукової роботи
КДАВТ ім. гетьмана П. Конєшевича-Сагайдачного,
кандидат педагогічних наук*

Юрій ВОЗНЮК,
*воєнний історик,
відповідальний секретар журналу «Воєнна історія»,*

В роки Першої світової війни у 1915–1918 роках в складі російської армії на Галицькому театрі війни активно діяв бельгійський експедиційний АСМ бронедивізіон.

Елітний бельгійський бронедивізіон АСМ (Autos-Canons-Mitrailleuses) було створено 1 грудня 1914 року для підтримки Росії в Першій світовій війні. Ініціатором створення цього підрозділу був молодий бельгійський лейтенант барон П'єр де Катер,

який 10 грудня 1914 року передав командування АСМ підрозділом досвідченому воякові, бельгійському військовому аташе у Париж майору Колону. Бельгійський король Альберт I презентував своєму союзнику по Антанти, російському цареві Миколі II, елітний підрозділ панцерних автомобілів. АСМ підрозділ нараховував близько 400 бельгійських добровольців на чолі з майором Колоном і складався спочатку з 10 панцер-

ників «Шошота»: шести гарматомобілів та чотирьох кулеметомобілів.

Майор Колон зіграв в подальшому важливу роль в становленні та розвитку АСМ бронедивізіону, як бойової одиниці. Колон приділив багато уваги одягу своїх солдат. Нові однострої навіть оздоблювалися знаменитим паризьким будинком моди «Пакен».

Перші спроби бронювання авто на підприємстві «ательє Кельнера» були невдалими. Куля звичайної гвинтівки їх легко прошивала. Пізніше фірма «Кельнер» потовщила броню панцерників та створила повноцінні бойові машини на шасі «Морс» або «Пежо». Двигун «Мінерва» безклапаний, потужністю 40 кінських сил, броньований кузов з хромованої сталі мав товщину 7 міліметрів. Передня вісь мала одинарні колеса, задня – подвійні колеса. На даху посередині кузова встановлювалася бойова установка за рухливим щитом. Шість гарматомобілів були озброєні 37-мм швидкострільними гарматами та кулеметом, а чотири кулеметомобілі мали також станковий кулемет Гочкіса. Такий бронемобіль важив трохи менше 4-х тонн. Екіпаж складався з 4 осіб: командира, водія, стрільця і другого водія, який також поповнював боєприпаси. Під час бою стрілок і його помічник стояли прямо, не маючи іншого захисту за нахиленим щитом і обстрілювати ворога з бортової зброї. На початку 1915 року особовий склад АСМ бронедивізіону розширюється підрозділом озброєних вело і мотоциклістів. Командиром цього підрозділу призначали лейтенанта Едгарда Ван дер Донкта. Майор Колон мріяв перетворити свій АСМ бронедивізіон в рухливу мобільну бойову одиницю в сучасній маневровій війні.

На жаль тактику, яку окреслив Колон для свого

АСМ дивізіону в Першій світовій війні реалізувати в умовах позиційної «окопної» війни було неможливо. Його ідеї обігнали час і були застосовані вже у Другій світовій війні нацистами під час захоплення Франції 1940 року. Перехід фронту у Західній Європі до позиційної «окопної» війни об'єктивно посприяв тому, що цей мобільний бронедивізіон вирішили «подарувати» Росії та перекинути його на східноєвропейський театр військових дій на допомогу російській армії, яка саме в 1915 році відступала на всіх фронтах (окрім Кавказу) і потерпала від маневреної війни німців та австро-угорців.

Цьому у великий мірі посприяв російський представник при штаб-квартирі бельгійського війська капітан Прежбяно. Помітивши бездіяльність бронемобілів АСМ, він вирішив будь-що перевести увесь дивізіон АСМ на російський фронт, де його можна було використати набагато ефективніше. Під час зустрічі з королем Альбертом у Генеральному штабі Прежбяно запропонував свій план, і за кілька днів під час розмови з генералом Вілемансом, бельгійським начальником штабу, той йому повідомив про підтримку цієї ідеї королем Бельгії. В Парижі відбулися перемовини з військовим аташе Росії графом Ігнат'євим. Разом вони надсыпали листа до Петрограду, де

Паріж, 1915. Майор Колон з французькими офіцерами біля бронемобіля АСМ

Петроград, 10 січня 1916. Бронемобілі АСМ на залізничних платформах на шляху до Галичини

російські можновладці схвально відреагували на цю ідею.

У серпні 1915 року бронемобілі АСМ в ательє Кельнера трохи модернізували відповідно до побажань Пряжбяно і Колона та з врахуванням російських доріг. Зокрема на шасі були змонтовані більші колеса. 18 вересня 1915 року вояки АСМ вирушили у порт Брест. 22 вересня на пароплаві «Рей Кастил» вони відпили до Росії. Переживши бурю на Білому морі, 13 жовтня 1915 року АСМ дивізіон прибув в Архангельськ. З Архангельська бронедивізіон 20 жовтня переводять до Петрограда, а звідтам до Петергоfu, де вони розташувалися у казармах царської гвардії в розкішних як для солдатів умовах. Там вони перезимували зиму 1915–1916 років. 5 грудня 1915 року вони брали участь у параді військ в Царському селі перед царем Миколою II, який дуже прихильно поставився до бельгійських добровольців АСМ дивізіону.

10 січня 1916 року їх відправили з Петергоfu на фронт в Галичину, куди вони прибули 20 січня у місто Волочиськ. Під час переїзду АСМ дивізіону, через інтриги з боку представника Бельгії при Ставці у Могильові генерала де Рікела був знятий з посади командира АСМ майор Колон. Фор-

мальний привід – звичайний побутовий антисемітизм. Йому було закинуто те, що він взяв у свій АСМ дивізіон єврея – добровольця Леона Бронштейна, колишнього російського підданого, який у нього був за перекладача.

Новим командиром став майор Семет. Саме йому довелося очолити та повести бельгійський експедиційний АСМ бронедивізіон в перший бій на оці Росії у 1916 році в Галичині. Пізніше АСМ дивізіон передислокувався

у Зараж, який став його першою базою перебування у Галичині. Бельгійці АСМ з нетерпінням чекали перших весняних днів. Новий командир дивізіону майор Семет був більш суворим та вимогливим і навів лад у справах підрозділу, підтягнув дисципліну.

В кінці травня 1916 року до АСМ дивізіону прибуло поповнення – лейтенант Фелікс Уден, а в червні 51-річний капітан Бодрі. Бодрі очолив батарею № 3, завданням якої було поповнення запасів і технічне обслуговування автопарку. Свої майстерні він розмістив у Тернополі. Капітан Лежен, який командував дивізіоном під час морського переходу з Бресту в Архангельськ, та скомпрометував себе п'янством і тим, що привласнив пожертви вояків АСМ для російського «Червоного Хреста», був відправлений у відставку та повернений у Бельгію.

АСМ дивізіон було придано до VI-го армійського корпусу у складі 11-ї армії. Командував корпусом генерал Олексій Гуттор. Майор Семет швидко знайшов спільну мову з російським командувачем, який симпатизував бельгійцям, називав себе L'amant des Belges, «коханцем» бельгійців, маючи на увазі, що він – друг бельгійців.

Але реальні контакти вояків АСМ в бойовій обстановці з росіянами не були

такими оптимістичними. Російські солдати в око- пах часто-густо приймали бельгійців за австріяк і обстрілювали їх, через схожість військових «кепі» на головах вояків АСМ. Навіть коли бельгійці одягли мундири кольору «хакі» та сталеві шоломи – це не виправило становище. Їх знову плутали з ворогом і обстрілювали, бо приймали за німців. І лише коли вони з'явилися у старих поліцейських кашкетах бельгійських артилеристів, блакитних з червоного смужкою, росіяні їх визнали за своїх союзників.

Лінія фронту, що була закріплена за VI-м російським армійським корпусом пролягала на захід від Тернополя та проходила по річці Серет. 31 травня під час розвідки поблизу села Іванківців був важко поранений австрійською шрапнеллю капітан Розе – командир батареї бронемобілів №2. Він вижив, але вибув на багато місяців із ладу. Так не зовсім вдало для бельгійців розпочалося на початку червня 1916 року бойове хрещення на російсько-австрійському фронті. Уден зайняв місце командира 2-ї батареї. Батарея займала замасковану позицію біля Серета.

Російська наступальна операція почалася гарматним вогнем і першими спробами прорвати австрійські лінії. Російська піхота захопила передні австрійські траншеї, але не змогла утриматися на протилежному березі Серета і зазнала непоправних втрат. Бельгійські вояки батареї №2 надавали допомогу російським союзникам. Бригадир Леон Лесуаль, командир автогармати, обстрілював позиції австріяк, які відповідали пострілами з важких гармат. На думку Оскара Тірі бельгійці поводилися легко-

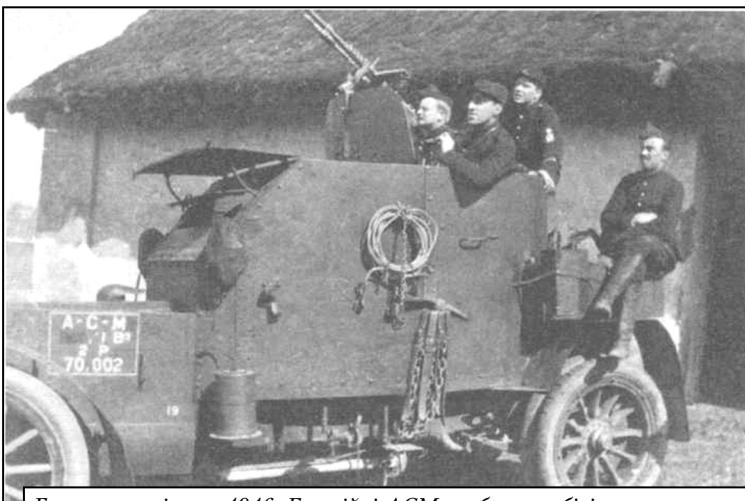
Галицькі сільські хатки біля Збаражу

важко на цій війні. Батарея №2 поверталася на свої позиції, під сильною зливою, під час якої загрузла і поламався один із панцирників. Лише при допомозі російських коней, які витягли бронемобілі з багна, бельгійці повернулися до посту в Ігровиці. Так відбулося перше бойове хрещення АСМ дивізіону в Галичині. Саме під час первого бойового хрещення у бельгійців виник дещо зневажливо – гоноровий бойовий клич: «On va leur couper la tête!» – «Постинаймо їм голови». Це на адресу австріяк.

Загалом в цей час 4 червня 1916 року почалася наступальна операція Південно-Західного фронту росіян, яка пізніше дісталася назву «Брусиловський прорив». Головний удар наносився у напрямі на Луцьк. 11-а армія генерала Сахарова наступала південноше. 5 червня XVII-й корпус армії Сахарова прорвав позиції австро-угорців в районі Соколова. Складніше було в районі Тернополя. До 9 червня VI корпус в складі якого був АСМ дивізіон вели невдалі атаки на 2-гу австро-угорську армію.

Під час боїв біля села Вороб'ївка, де наступала російська піхота, батарея № 1 АСМ дивізіону дісталася наказ підтримати росіян. Під час бою кулеметомобіль Амер-

Галичина, квітень 1916. Бельгійці АСМ на бронемобілі намагаються своєю бортовою зброєю збити ворожий літак австро-німаків

лінка який піднімався на схил завалився на бік та поламалася підвіска задніх колес. На його допомогу поспішив бронемобіль молодшого лейтенанта Танге. Солдат де Беккер знімав тяговий ланцюг і йому в чоло вручила куля. Він помер на руках Танге у своєму бронемобілі. Де Беккер – перша смертельна втрата у лавах бельгійського АСМ-дивізіону. Ще двоє бельгійців було поранено. Комдив росіян зі слезами на очах дякує бельгійців за хоробрість.

11 червня 3-ї загін велосипедистів атакував Цебрів на чолі унтера Дегреппе. Вони попали під сильний вогонь австрійців. Загинули унтер Дегреппе, бригадир Жорж, солдати Дома і Детурне. Пізніше їх поховали у Тернополі. Війна збирала свій кривавий урожай.

АСМ проявив себе з кращого боку в боях за станцію Озерна, де при підтримці російської піхоти бельгійці підірвали колію, тим самим блокували, а потім захопили австрійський бронепотяг, вписавши (зокрема Герд та Лесуаль) яскраву бойову сторінку в славетну історію АСМ бронедивізіону.

Саме в Озерній пізніше була утворена база АСМ, де бельгійці зимували та зустрічали новий 1917 рік. 5 листопада 1916 року в Озерну зі Ставки у Могильові приїхав

високий гость – бельгійський генерал де Рікл. І хоча за час Брусиловського прориву росіяни високо оцінили хоробрість та бойовий дух бельгійців, вручивши 100 орденів, його рапорт до бельгійської Ставки справив неоднозначне враження. Рікл взагалі на бійців АСМ спрямлював гнітуюче враження, як «тилового» служаки – генерала, далекого від реалій війни.

Взимку у бійців почалася туга за Батьківщиною. Багато хто просив

про відставку та повернення додому до Бельгії. У грудні 1916 року для підтримки занепалих духом бельгійців надають 10 днів звільнення у великих містах – Москву, Київ, Одесу, де вони відпочили від війни та фронту.

Осінь 1916 року на бельгійському фронті по річці Ейзер було затишшя. В листопаді було проведено новий і останній набір «свіжої» сотні добровольців до АСМ дивізіону. На чолі з капітаном Бріду через Британію та Скандинавію вони перебралися у Петроград, а потім до Галичини. Серед них був самий яскравий персонаж Генрі Жорж, бельгійський чемпіон з велосипедного спорту. Після війни у 1920 році він став це й олімпійським чемпіоном світу.

На початку 1917 року в Росії погіршилась внутрішньополітична ситуація. Світова війна загострила і без того складну, системну кризу російського самодержавства. У лютому у Петрограді відбувалися страйки і заворушення народу та армії. Революція поширювалася країною, як снігова лавина. 15 березня цар Микола II відрікся від трону на користь свого брата – великого князя Михайла, що був лібералом. Але той в силу своїх переконань відмовився бути царем. У Росії впала монархія! «Государственная Дума» приводить до влади Тим-

часовий уряд князя Львова, пізніше А. Ф. Керенського який одночасно був військовим міністром. Поміркований есер Керенський виступав за союз з Антантою та продовження війни «до переможного кінця». Але це зовсім не співпадало з революційними настроями як народу, так і солдатської маси, яким війна остоїдла! У квітні 1917 року через Німеччину з еміграції повертається лідер більшовиків В.І.Ульянов (Ленін). Виникала ситуація «двовладдя». Паралельно з офіційними політичними структурами виникають «непримітивні» Совети робітничих, солдатських та селянських депутатів, які виступали за поглиблення революції, за радикальні соціально-економічні перетворення та термінове закінчення світової війни.

В цій новій та складній ситуації АСМ дивізіон залишився на Галицькому фронті на базі Озерна. В цей час починається «братацтва» між солдатами воюючих сторін. Це свідчення краху не лише дисципліни, а й сенсу війни! Розпочався моральний розклад російської армії. Вона вже не хотіла воювати й вороже ставилася до бельгійців. У всіх російських частинах створювалися солдатські Совети, які контролювали повсякденне життя у частинах.

У кінці травня Керенський подорожував по Галичині, агітуючи солдатів за продовження боротьби на фронті до переможного кінця. Він розумів, що тільки успішний наступ зупинить остаточний розпад військ. Керенський призначив генерала Брусилова головнокомандуючим.

Керенський приїздив також в Озерну. Марсель Тірі згадував, як очільник революційної Росії агітував запальними промовами російських солдатів за продовження боротьби, вихвалаючи мужність бельгійців та АСМ

Літо 1917. Корпус «Інтернаціоналу», або «Жахіття побратимства», за висловом російського командування та офіцерів АСМ. Солдати на знімку (зліва направо) – це: росіянин, бельгієць, турок, німець і австрієць

дивізіону. 12 червня 1917 року в Озерну приїзджав бельгійський делегат – соціаліст Еміль Вандервельде. Виступаючи перед солдатами він називає VI армійський корпус – «Корпусом Інтернаціоналу», бо він складається крім росіян ще й з бельгійського АСМ дивізіону, французьких підрозділів, британського бронедивізіону та чеської бригади з колишніх військовополонених австрійсько-угорської армії. Ван дер Донкт уже й раніше таке чув – гарні промови, «які збирають шалені оплески, але невдовзі забуваються».

Для чергового наступу росіяни готували добровольців у «батальони смерті», які первими повинні йти на прорив лінії фронту. Перед наступом майор Семет реорганізував структуру дивізіону. Батареї №1 та №4 мали по 3 бронемобілі, у батареї №2 їх чотири. Кожну батарею повинні підтримувати стрілки – кулеметники на мотоциклах із кулеметами Льюїса у колясках для прикриття панцерників під час атаки з флангів до підходу російської піхоти.

1 липня 1917 року почався наступ на Львів за присутності Керенського. На вістрі наступу була чеська бригада. На її бік перешли 2 чесько-австрійські полки (3 тисячі осіб). За ними йшла російська піхота під червоними прапорами революції. Під час

Каліфорнія, травень 1918. У Сан-Франциско бельгійців АСМ вінчують квітами; у Сакраменто дорога «бельгійських героїв» встелена килимом із квітів

наступу в селі Конюхи сталася трагічна подія. Під австрійський артобстріл потрапили 3 панцерника Госсенса, Волкарта під командою капітана Бріду, що були пошкоджені. В бронемобіль Госсенса влучив снаряд важкої гаубиці. Загинули Лехтер та Розелт. Був поранений Оскар Тірі. У батареї №2, якою керував Танге був підбитий «російський» баштовий панцерник. Водій Годефруа загинув. Важко поранений був борець Генрі Герд, якого називали АСМ дивізіоні «вічний моряк». Він дістав 5 куль, але чемпіон з боротьби вижив, повернувшись собі 1921 року звання чемпіона світу з боротьби.

Конюхи – чорна сторінка в історії Галицької компанії АСМ дивізіону. Два панцерники були підбиті та декілька пошкоджені. Були вбиті та багато поранених. Проте капітан Бріду видавав бажане за дійсне, вихвалював хоробрість своїх бійців і «відбілював» свої прорахунки, за що майор

Семет відсторонив Бріду від командування батареєю №4.

Майор Семет провів «референдум» серед бійців АСМ дивізіону, в ході якого більшість підтримала ідею майора про їх відправлення з Росії додому в Бельгію. Все це відбувалося під час катастрофічної невдачі останнього російського наступу на Львів та відступу на Галицькому фронті, що привело до втрати Тернополя та Буковини. Саме на тлі військових невдач та погиблення революційних та пацифістських настроїв російського суспільства, бельгійці шукали привід вийти з цієї «кривавої бойні».

Майор Семет писав 2 листи в Ставку в Могильов генералу де Ріклу, їхньому «самотньому» командувачу в Росії, де мотивував повернення дивізіону у Бельгію ушкодженням техніки і констатацією того, що бельгійці героїчно виконали свою місію на Галичині та в Росії.

Бельгійський експедиційний дивізіон пережив невдалу наступальну операцію Керенського й допомагав прикривати відступ російських військ. Більше бельгійський підрозділ не міг вже зробити.

Під час наступу під Тернополем біля Козової загинув де Лідекерке та мотоцикліст Леопольд Сірсаак – остання жертва АСМ дивізіону в Галичині. Він попав у засідку біля Микулинців на березі Серету.

15 листопада 1917 року вже після Жовтневого перевороту більшовиків у Петрограді, новий посол Бельгії соціаліст Жюль Дестре послав рапорт до міністра закордонних справ, в якому прямо заявляв, що АСМ дивізіон буде корисливіший на бельгійському фронті. Проте генерал де Рікл тримав крижане мовчання та відсиджується в Ставці у Могильові.

Нарешті 10 грудня 1917 року король Альберт прийняв рішення про депатрацію АСМ бронедивізіона з Росії. Його вивозять з Волочиська до Києва, де вирує боротьба Центральної Ради з більшовиками за самостійну Україну. На теренах колишньої Російської імперії розгоралася громадянська війна.

За час Галицької епопеї за словами Семета із 370 осіб – солдатів та офіцерів АСМ дивізіону – 180 взяли активну участь у боях під час Брусиловського прориву 1916 року та в липневому наступі Керенського 1917 року. 15 із них загинуло та 40 поранено. Загальна втрата – 55 осіб. Більшість поховано у Тернополі, двох поховали у Києві.

Командиру дивізіону Розе, що очолив дивізіон після відсутності майора Семета в серпні 1917 року до Бельгії, випала складна місія вивезти АСМ з охопленої кривавою революцією Росії. Діставши дозвіл від нового більшовицького главкома Криленка, він при допомозі лейтенанта Ван дер Донкта, перекладачів Жана Польські та Едмента Біренцевайга вивозить АСМ дивізіон через Москву та Сибір у Владивосток на Далекий Схід. Ця «одіссея» навесні 1918 року скінчилась на палубі американського судна «Шерідан», який 25 квітня вивіз бійців АСМ дивізіону (за виключенням 5 дезертирів, що примкнули як добровольці до білокозацького руху Семенова) до США. Перетнувши Тихий океан, 12 травня бельгійців тріумфально зустріли у Сан-Франциско на теренах Каліфорнії. Американці повсюди організовують пишні церемонії «маленьким бельгійським героям». З часом це стало дратувати бельгійців, які розуміли,

що їх використовували як маріонеток для пропаганди Світової війни у США. 15 червня 1918 року бельгійці завантажилися на французький пароплав «Де-Лоррен».

Так навколо світніми мандрами закінчилася мілітарна авантюра АСМ дивізіону у Великій війні. Добровольці через Атлантику повернулися додому. 23 червня вони висадилися в Бордо, звідки їх перевезли до Парижу де їм організовують урочисту зустріч. Проте, очевидно боячись «більшовицької зарази», яку могли принести бійці АСМ дивізіону у бельгійську армію, 15 липня 1918 року АСМ офіційно було розпущене. Ветеранам на 2 місяці дали відпустку, а пізніше розпорошили по інших частинах.

Та все ж, щонайменше двоє ветеранів АСМ дивізіону – Жюльєн Лао та Леон Лесуаль стали пропагандистами комуністичної ідеї. Лао в 1945 році став керівником Бельгійської компартії, а Лесуаль очолив бельгійських троцкістів. В 1942 році він загинув в нацистському концтаборі. Незламний Ван дер Донкт під час Другої світової війни був у німецькому полоні. У 1945 році він у чині генерал-майора командував 1-ю піхотною дивізією яка займала Західну Німеччину. Він був останнім з офіцерів АСМ дивізіону і помер у 1971 році.

Честь і хвала добровольцям АСМ дивізіону!

ДЖЕРЕЛА

1. Брусилов О. Мои воспоминания: Воспоминания. Мемуары. – Мінськ, 2003.
2. Волковинський В. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Український історичний журнал. – К, 2004. – №7.
3. Науменко А. Прорив Південного-Західного фронту Російської армії у 1916 році та його воєнно-політичні наслідки. // Воєнна історія. – К, 2006. – № 1–3.
4. Тірі А. Пілігрими Великої війни. – К, 2010.
5. Уткин А. Первая мировая война. – М, 2002.
6. Прежбяно А. Бельгийский экспедиционный отряд в России в 1915 году. // Русский военный журнал «Часовой». – №171. – 1936 (Париж).

ПОСТАТЬ

ПЕТРО ДЯЧЕНКО – КОМАНДИР ПОЛКУ ЧОРНИХ ЗАПОРОЖЦІВ, НАЧАЛЬНИК ШТАБУ УПА «ПОЛІСЬКА СІЧ»

Олександр ПАНЧЕНКО,
директор Інституту Українського Вільного Козацтва ім. Антона Кущинського, доктор права Українського Вільного Університету, адвокат (м. Лохвиця)

Петро Дяченко. В Україні ще поки що не досить відома постать, але це направду легендарна особистість, вояк і патріот.

Отаман Тарас Бульба-Боровець у своїй книзі «Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади» (Вінніпег, 1981), зокрема, зазначав, що з початком німецько-радянської війни, очевидно, на початку серпня 1941 року «..полковник Дяченко зголосив свою готовність прийняти обов'язки Начальника Штабу УПА–Поліська Січ... Я знав цю людину тільки з історії наших визвольних змагань

1918–1920 років, як командира славного кавалерійського полку «Чорних Запорожців» Армії УНР. Мені було відомо також, що він довший час перед Другою світовою війною служив контрактовим старшиною в польській армії та скінчив курс польської Академії Генерального Штабу».

Керівник господарського відділу країнового військового штабу групи УПА-«Північ» Роман Петренко (Татура), «Юрко», «Омелько» (1913–2008) пише у своїх спогадах «За Україну, за її Волю» (т. 27 Літопису УПА, 1997), що після того, як полков-

ник за власним бажанням та з об'єктивних причин, що склалися в очолюваній отаманом Бульбою «Поліській Сіці», – зрезигнував з посади начштабу бандерівцям з місцевої сітки ОУН у Володимирі стало відомо, що полковник П. Дяченко хоче нав'язати контакт з УПА... На умовлену зустріч полковник П. Дяченко прибув нашим зв'язком і був надзвичайно втішений, побачивши мене... Виявилось, що він уже давно хотів нав'язати контакт з підпіллям, ...пообіцяв зв'язати нас з президентом УНР в екзилі А. Лівицьким та допомогти вишколити радистів, хоча це було досить ризикованою справою.... Тоді ж, він передав для відділів УПА через тільки відомі йому джерела, певну кількість зброї (зокрема, короткої і гранати)».

Так хто ж був цей Петро Дяченко, який був заангажованим в цих обох, таких різних за складом, чисельністю, політичними впливами, різновеликих повстанських формуваннях, які зродилися в 1941 та 1942 роках на відповідно окупованих німцями теренах Волині та Галичини – «Поліській Сіці» під орудою отамана Бульби-Боровця, а також в Українській Повстанській Армії, яка діяла під егідою і політичним керівництвом спочатку теренового Проводу ОУН(б) на північно-українських землях (ПЗУЗ), а згодом і всього Проводу ОУН(б), який деякий час називався Провід ОУН Самостійників-Державників?

Я багато довідався про нього, опираючись на матеріали періодичної преси, переважно комбатанських організацій, як також філадельфійського часопису «Америка», де були друковані спомини Полковника, а також вивчаючи доволі ґрунтовні дослідження сучасних українських істориків Анатолія Руккаса, Романа Коваля та Ярослава Тинченка.

Але мені цього було замало. І я вирішив поїхати до родинного села генерала Дяченка, у Березову Луку на Полтавщині, аби наживо доторкнутися до місцевості, яка дала життя й зростила цього українського Патріота. Несподівано виявилось, що, не-

*Генерал Петро Дяченко,
командир 2-ої УД УНА*

зважаючи на страшні роки більшовицького терору, про славну родину Дяченків в цьому невеликому селі добре пам'ятають, збереглася навіть їхня родинна хата, де колись було розташоване сільське поштове відділення. Ба, більше – про них розповідали навіть не лише люди старшого віку, але, на мій подив, в більшості своїй національно-свідомі представники молодшого покоління, хоча вони про це не завжди говорили вголос, а здебільшого – пошепки, мовляв, село у нас ще таке комуністичне. Й таке склалося у мене перше враження.

Також зовсім несподівано я там таки дізнався, буцімто, рідним племінником полковника Петра Дяченка, тобто сином його сестри, був розстріляний в часи терору український письменник та літературний критик Леонід Іванович Сукачов, який народився у Полтаві в 1912 році, мав літературні псевдоніми «Юрій Вітренко», «Омелько Блюдечко» та інші. В 1935 році він працював

*Хата у селі Березова Лука на Полтавщині,
де народився Петро Дяченко*

старшим науковим співробітником Інституту імені Т.Г.Шевченка, долучився до підготовки до друку повної збірки творів Великого Кобзаря, редактував чаоспис «Журнал», був автором грунтовних статей із шевченкознавства. У 1937 році Леонід Сукачов був розстріляний, як «ворог народу», а 1955-го – посмертно реабілітований.

Слід також додати, що рідний брат Петра Дяченка, Віктор Гаврилович, який народився у Березовій Луці 14 березня 1892 року, в російському війську під час Першої світової війни дослужився до штабс-капітана й був нагороджений усіма орденами Святого Володимира 4-го ступеню з мечами та биндою, після революції проходив службу у Збройних Силах Півдня Росії, з якими в січні був інтернований у Польщі, однак у серпні 1920 року ввійшов до складу Армії УНР, як командир 2-го куреня Кінного полку Чорних запорожців, сотник Дієвої армії УНР, був кількаразово поранений. Закінчив у Варшаві політехнічний інститут, пізніше працював, як інженер, на залізничному транспорті у місті Несвіж. В роки Другої світової війни служив у «Поліській Сіці» отамана Бульби-Боровця та в 2-й Українській Дивізії Української Національної Армії. Віктор Гаврилович Дяченко, підвищений на еміграції до звання підполковника армії УНР, помер на чужині поблизу міста Лейк Женева, що у штаті Вісконсин (США) 26 квітня 1971 року, рівно

на шість років і три дні переживши свого молодшого за віком брата Петра.

Це був важливий штрих щодо перипетій життя усієї родини славної Дяченків, але мене все ж більше цікавила постать Полковника. Очевидно, що майбутній Полковник походив із козацького роду, а його недалекі предки із Миргородського та Гадяцького козацьких полків вміло орудували

шаблею й крісом та вживали їх у боях проти різних зaimанців України.

Петро знав старі козацькі традиції, добре розумів їх та, незважаючи на службу й вишкіл у російському імператорському війську, зберіг їх та впровадив у життя, розбудовуючи пізніше знаментий кінний полк, з яким пройшов славний бойовий шлях в рядах відродженої у 1918–1920 роках української армії.

Отож, Петро Гаврилович Дяченко (30.01.1895–23.04.1965) (батько – Гаврило Дяченко, мати – Марія Бажанівська), був уродженцем села Березова Лука (тоді Миргородського повіту, а натепер – Гадяцького району Полтавської області), закінчив курс реальної школи у тодішньому повітовому центрі – Миргороді, а згодом кінну школу прaporщиків в далекому Оренбурзі. Після цього вишколу він був вояком чотирьох армій – штабс-капітаном царської армії у 333-му Глазівському полку 84-ої дивізії, командиром у ранзі сотника Кінно-запорізького республіканського полку (полк Чорних Запорожців), а згодом – полковником Дієвої армії УНР, учасником першого Зимового походу, а від 20 липня 1928 року – контрактовим майором 1-го шволежерського полку за часів Юзефа Пілсудського в Польщі (із збереженням офіційного підданства УНР), а в часі Другої світової війни він став командиром Українського легіону самооборони на Холмщині, згодом очільни-

ком 3-го пішого полку Українського Визвольного Війська (УВВ), а пізніше – командром української протипанцерної бригади «Вільна Україна» Українського Національної Армії під командуванням генерала Павла Шандрука.

Про історію протипанцерної бригади «Вільна Україна» генерал-хорунжий Петро Дяченко (а це звання йому надав уряд УНР у вигнанні) детально написав у своїх споминах у ч.4 часопису «Віті компанта» за 1972 рік.

Як відомо, у березні 1945 року Український Національний Комітет було все ж визнано єдиним представником українського народу до окупаційної влади й дано згоду на створення Української Національної Армії. Відразу після проголошення декларації у цій справі розпочалось активні заходи щодо розбудови протипанцерної бригади «Вільна Україна», командиром якої генерал Павло Шандрук призначив тоді ще полковника Петра Дяченка. Хоча, за даними дослідника Івана Буртика, формування бригади почалося ще 22 лютого 1945 року. Пізніше ж цей військовий підрозділ було заприсягнено генералом Шандруком як Другу дивізію Української Національної Армії, її зформовано в Німею під Берліном, а згодом переведено в Чехословаччину, до міста Гляц.

В цій протипанцерній бригаді, як згадував полковник Дяченко, «...вирізнялась у другому курені 4-та сотня УПА, бо кадрами її були 32 упісти, які долучилися до бригади в р-ні Гляца».

Однак, особливою стороною у вояцькій біографії Петра Гавrilовича Дяченка є його командування полком Чорних Запорожців, цією ударною частиною високої бойової якості, прapor якої, до речі, був чорним, сріблястим обшивтий. З одного боку було написите гасло «Україна або смерть», а під тим гомілки і череп над ними.

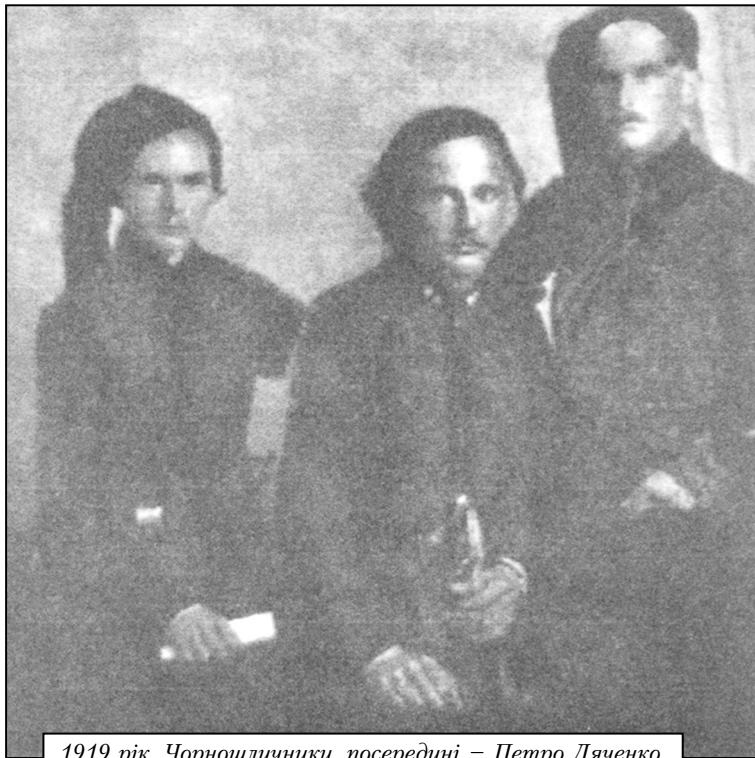
Дехто в цьому полку, за свідченням, Валентина Сім'янціва, носив оті, на кшталт гусарських даламентівок, верхній одяг на плечі, багато розшитий шнурами. Це, однак, не було даниною московській чи австрійській традиції (а там, як знаємо, був чорний

Ювілейний Хрест 2-ої дивізії УНА

курінь смерті Українських Січових Стрільців), оскільки раніше, десь із середини 17-століття, вся кіннота Московщини була зформована майже виключно із українських полків, наприклад, один з яких, – Олександрійський полк гусарів, – також мав відзначення «чорний».

У своїй статті «Бойовий орел української кінноти» професор Лев Шанковський (1903–1995) слушно зауважив, що поза «модерною ударністю чорношличники полковника Дяченка таки дійсно нагадували своїх предків, козацьких кіннотників із загонів Мрозовицького-Морозенка чи Кривоноса. Вони уподоблювалися до них, перша-за-все, своїм виглядом. Ось оголений лоб, з

1919 рік, Чорношличники, посередині – Петро Дяченко

якого звисає козацький «оселедець», – це не тільки стара традиція, але й засіб для збільшення боєздатності під сучасну пору. З «оселедцем» полону немає; большевицькі вороги придумували для власників «оселедців» особливі тортури, знаючи, що їх власники належать до «отборних частей П'єтлюри». Далі, на голові козацька шапка з довжелезним, козацьким шліком, для командного складу обрамованим срібними чи золотими нашивками... Жупани й шаравари, що їх випускали на чоботи, доповнювали парадний однострій «чорношличників», при чому козацький жупан мав на кінці чорні вилоги в трикутній формі... Чорний Запорізький полк був прекрасним, бойовим полком, що його аннали не знали поразки на полі бою. Це були дійсно бойові орли української кінноти, і між ними перший бойовий орел, командир полку, – полковник Дяченко, справжній невмирущий козак-характерник наших днів, що свою ознаку успадкував по

своїх славних козацьких предках... Чорний Запорізький кінний полк полковника Дяченка в бою переможеним не був»

Таким був Чорний кінний полк і його незрівненній командир – полковник Дяченко, що побачив світ у тихому полтавському селі Березова Лука.

До речі, із цього, справді уславленого села Березова Лука на полтавській Гадячині, походив інший визначний командир Української Повстянської Армії майор «Байда» – Петро Миколенко – (правдиве прізвище – Микола Лаврінович Савченко) (1921–1979), командир сотні «Східняки», пізніше Перемисько-

го куреня УПА та очільник рейдуючих на Захід підрозділів УПА.

Петро Гаврилович Дяченко був одружений двічі. Від першого шлюбу мав двох синів Юрія (11.07.1923 р.н.) та Олеся (27.12.1928 р.н.), які загинули у вирі подій Другої світової війни, а в другому шлюбі з дружиною, пані Оленою вони виховали сина Петра, пізнішого військовика в американських ВПС, учасника війни у В'єтнамі.

Похований Петро Дяченко на українському цвинтарі в Банд-Бруку, штат Нью-Джерзі.

А гідне місце Йому – в Пантеоні героїв Української Революції на рідній землі!

Та в пам'яті вдячних нащадків!

Інститут Українського Вільного Козацтва вже ініціював створення в рамках нашої громадської організації окремого Коша імені генерал-хорунжого Петра Дяченка, гаслом якого має стати дуже актуальний девіз кінного полку Чорних запорожців: «Україна або смерть!».

ІСТОРІЯ ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ ТА ОЗБРОЄННЯ

АЕРОПЛANI НА СЛУЖБI АРТИЛЕРІЇ

Андрій ФЕЩЕНКО,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник Державного
науково-випробувального центру ЗС України

Фещенко Андрій. Аероплани на службі артилерії.
У статті висвітлюється процес використання авіації в інтересах дій артилерії в армії Російської імперії під час Першої світової війни.

Ключові слова: Перша світова війна, аеропланы, артилерія.

Фещенко Андрей. Аэропланы на службе артиллерии.
В статье освещается процесс использования авиации в интересах действий артиллерии в армии Российской империи в годы Первой мировой войны.

Ключевые слова: Первая мировая война, аэропланы, артиллерия.

Feschenko Andrew. An airplane in the service of artillery.
The article highlights the process of aviation activities in the interests of artillery in the army of the Russian Empire during World War II.

Keywords: World War I, airplanes, artillery.

Одним з перших завдань аеропланів, поряд з веденням розвідки, було коригування вогню артилерійських батарей. Вперше літаки стали використовуватись в інтересах артилерії під час італо-турецької війни 1911 року та балканської війни 1912 року. Використовували їх, головним чином, як допоміжний засіб – основним залишались прив'язні аеростати.

На початку Першої світової війни в російській армії більшість завдань по коректуванню артилерійського вогню також виконували аеростати. Так тривало поки у противника не з'явилися на озброєнні аероплани. Особливо небезпечним стало використання аеростатів наприкінці 1915 року, коли германські війська стали застосовувати проти аеростатів російської армії винишувачі, які були оснащені кулеметами, що стріляли через гвинт. З цього часу прив'язні аеростати стали легкою здобиччю противника.

Російська артилерія, в першу чергу дальнієї дії, якій край необхідно було вести спостереження за попаданням снарядів, вимушена була все частіше звертатися за допомогою авіації. Відтак, авіація, яка вступила у війну практично не маючи досвіду, при відсутності теоретичних основ бойового застосування, почала крок за кроком освоювати способи виконання цілого комплексу нових завдань, особливе місце серед яких належало використанню аеропланів в інтересах артилерії.

Питання використання російської авіації для коректування стрільби артилерії під час Першої світової війни не залишилось

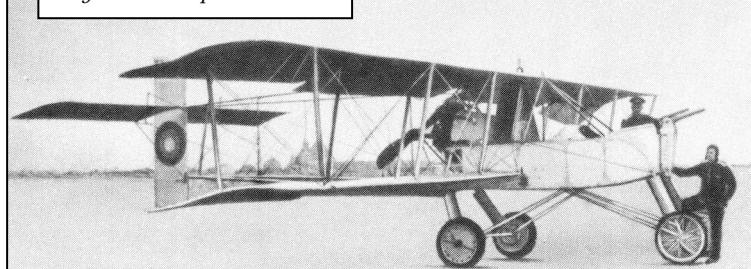
поза увагою дослідників. Серед найбільш змістовних праця полковника Генерального штабу Перліка Г.Д. «Тактика авиации и применение аэропланов в военном деле» [1]. Автор вперше серед російських дослідників докладно на основі реальних прикладів розкрив завдання, які покладалися на аероплани під час Першої світової війни. Серед цих завдань особливу увагу Г. Перлік приділив аналізу застосування аеропланів для стрільби артилерії.

Основи бойового застосування авіації, зокрема аналіз досвіду російських льотчиків по виконанню завдань коректування артилерійського вогню виклав у праці «Артиллерийские вопросы авиации» А. Журавченко [2]. Як колишній піхотний артилерійський офіцер автор дуже професійно розкрив особливості та вперше спробував висвітлити основні правила дій льотчиків-спостерігачів для ефективного коректування стрільби артилерії, які сформувалися під час виконання практичних завдань в операціях Першої світової війни.

Зазначені праці російських дослідників тільки в загальному плані ознайомлюють безпосередньо із суттю виконання авіацією завдання по коректуванню артилерійського вогню, розкривають окремі правила дій льотчиків-спостерігачів, отримані за результатами бойового досвіду. Залишилися невисвітленими події, які спричинили появу літаків-коректувальників та спеціальних авіазагонів, не проведено аналіз дій та не доделано розвиток тактики їх бойового застосування. Дослідженням цих проблем і буде присвячено нашу статтю.

За звичай, екіпаж, знаходячись у повітрі в тому районі, де виконувалась стрільба, розподіляв обов'язки наступним чином: льотчик пілотував літак та контролював обстановку у повітрі, а спостерігач виявляв місця розривів снарядів, оцінював

«Вуазен» з гарматою

вав відхилення їх від цілі по дальності, напрямку і доповідав про це на командний пункт артилерійського начальника.

На початку війни ці доповіді виконувались «скиданням вимпелів» – записок, упакованих спеціальним чином, в район розташування командного пункту. Робилися спроби використовувати для цього умовні сигнали, які передавались еволюціями літака (похитуванням крил, пікіруванням, кабріруванням), світловою технікою та іншими способами.

Так, наприклад, генерал-лейтенант Будатов запропонував льотчикам, у разі виявленні батареї противника, викидати над нею червоного кольору стрічку, по якій артилеристи змогли б вносити корективи при прицілюванні [3]. Замість стрічки пропонувалось викидати суміш з магнію, які повільно згорають. Льотчиками застосовувались і спеціальні сигнальні ракети, які скидалися з літака.

На початку 1915 року начальник іскрової станції при штабі гвардійського корпусу поручик Самойлов винайшов та виготовив так звані «холодні ракети». Принцип дії цих ракет полягав у тому, що при викидання їх з літака в ракетах розкривався спеціальний парашут і висипалась суміш голландської сажі, яка завдяки спеціальному тампону витягувалась у стовп. Цей стовп, який досягав великої довжини, було тривалий час видно навіть неозброєним оком на відстані до 8 км [4].

Однак, ні пропозиції Будатова, ні сигнальні ракети, які часто вибухали під час польоту, ні «холодні ракети» так і не отримали широкого використання у військах. Було винайдено новий і більш ефективний засіб для коректування вогню і управління

«Вуазен» – працює сучасного винищувача

стрільбою артилерійських батарей – літакові радіостанції.

У березні 1916 року екіпаж 21-го кріпосного авіаційного загону у складі льотчика – старшого унтер-офіцера Терентьева та летнаба (льотного спостерігача) – підпоручика Астаф'єва провели перше від початку війни коректування артилерійської стрільби з літака по радіо. Після третьої поправки, яку передав Астаф'єв, артилерійська батарея виконала пряме попадання в ціль [5]. З цього часу радіозв'язок став все активніше використовуватись над полем бою, як при коректуванні стрільби артилерії, так і при веденні повітряної розвідки.

Російські льотчики з літакової радіостанції, яка працювала тільки на передачу, передавали умовні сигнали по азбуці Морзе на наземну радіостанцію. Наземна станція, після отримання сигналу повинна була його перевірити, для чого на землі в умовному порядку викладалися білі полотнища. Тільки після отримання з літака сигналу «Вірно, зрозуміло правильно», наземна станція передавала по телефону отримані зведення на артилерійську батарею [6, с. 231]. Існувало біля 30-ти умовних сигналів, які пілоти відправляли з літакової радіостанції по азбуці Морзе.

Наслідки нововведення не примусили себе чекати. В ході літнього наступу Південно-Західного фронту в 1916 році використання радіо для передачі результатів спостереження за полем бою вже носило масовий характер [7]. Як охарактеризував командуючий Південно-Західним фронтом генерал О. Брусилов дії авіації під час наступу фронту, «... тільки повітряне спостереження з аеропланів є засобом визначення результатів нашої стрільби». Під час боїв артилеристи за допомогою льотчиків забезпечили успіх наступу і наступний розгром австро-угорських військ.

При підготовці прориву довготривалих укріплень австро-угорського фронту восени 1916 року, перед штабом Південно-Західного фронту російської армії виникла проблема здійснення масованих дій артилерії на вузькій ділянці, від чого залежав успіх операції. Для цього були вперше сформовані спеціальні артилерійські авіазагони, на які покладалися завдання коректування вогню важкої артилерії та авіаційна розвідка.

Наведемо приклад успішної взаємодії авіації та артилерії під час бойових дій в Галичині в районі містечка Бжезан. Зведена артилерійська група отримала завдання подавити артилерію противника та зруйнувати його довготривалі укріплення. Зазначене завдання можливо було виконати тільки зруйнувавши дамбу на річці Золота Липа. Для цього підвезли та встановили далекобійні 12-дюймові гармати «Кане». Їх вогонь успішно коректувався 4-м авіазагоном з літаків «Вуазен». В результаті дамба була повністю зруйнована, а всі артилерійські позиції противника виявилися під водою.

Вирішальну роль відіграла російська авіація в прориві германського фронту 20–25 червня 1917 року під Конюхами. Ділянка передньої лінії окопів противника перед фронтом 11-ї армії була повністю сфотографована літаками 11-го авіадивізіону, що входив до складу цієї армії, на фото-плівку фотоапаратом «Понте» з висоти 1000–1200 м. На одному знімку розміщував-

лись як власні окопи, так і окопи противника. З фотознімків були отримані фото-відбитки і змонтовані у вигляді фотосхеми всієї ділянки. Це дозволило частинам важкої артилерії російської армії вести по укріплений полосі противника прицільний вогонь. Стрільба велася на протязі декількох діб. Коректували вогонь частин важкої артилерії льотчики 2-го артилерійського авіазагону особливого призначення, які були спеціально зосереджені на зазначеній ділянці. За один 3–3,5 годинний політ літак «Вуазен» допомагав артилерії знищити від двох до чотирьох батарей противника. В результаті окопи першої лінії противника разом із дротовими загородженнями були змішані з землею, а кулеметні гнізда та хідники сполучень ліквідовані. Цей успіх артилерії був неможливим без коректування стрільби авіацією.

Інтенсивна діяльність російських артилерійських авіазагонів сприяла появлі особливої тактики дій авіації. На озброєнні авіазагонів знаходились застарілі літаки «Фарман» та «Вуазен», які не могли протистояти сучасним швидкісним германським літакам «Фоккер Д-7» з установкою стрільби через гвинт. Літаки російської армії ставали беззахисними, коли «Фоккерами» вдавалося зайди їм в хвіст. Тоді було прийнято новий стрій для літаків-коректувальників. Літаки стали вилітати ланками по три літаки: перший тримався на висоті 2000 м, другий – на 500 м нижче, уступом за першим літаком, третій – на 100 м нижче, уступом за другим. Таким чином, мертвий простір за хвостом кожного попереднього аероплану прострілювався з кулемета літака, який летів під ним. А нижній літак прикривався вогнем зенітної артилерії. Однак і такий бойовий порядок не став достатньо ефективним.

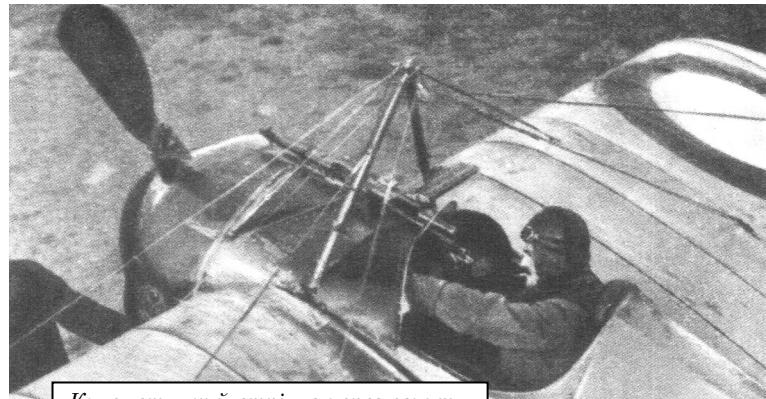
Різниця у швидкостях «Вуазена» (100–120 км/г) та «Фоккера» (160 км/г) була настільки значною, що всі літаки із штовхаючими гвинтами (такі як «Вуазен» та «Фармани») стали вилітати тільки при

прикриттям винищувачів, які виділялися для цього із складу вперше створених на той час на Південно-Західному фронті винищувальних авіагруп.

Більшість льотчиків, виконуючи бойові польоти, часто були вимушенні безпосередньо в польоті придумувати та реалізовувати який-небудь новий тактичний прийом для того, щоб успішно виконасти поставлене перед ним завдання. Наприклад, 22 березня 1916 року, під час виконання польоту на розвідку артилерійських позицій противника, льотчик 2-го сибірського корпусного авіаційного загону А.А. Мортиров виявив добре замасковані позиції. З метою виконання завдання, льотчик вирішив вивчати їх вогонь на себе, для чого знизився на висоту 1000 м [8]. Спокушені близькою та беззахисною ціллю артилеристи противника відкрили вогонь по літаку Мортирова, чим виявили власне місцезнаходження перед льотчиком.

Досвід Південно-Західного фронту став прикладом для організації артилерійських загонів на всіх фронтах, але серйозного значення верховне командування російської армії цьому не придавало. Існуvalа дуже важлива проблема – відсутність в авіазагонах підготовлених артилерійських спостерігачів, яких командування сухопутних частин часто відмовлялося надавати авіації.

Позитивні зміни розпочалися з серпня 1916 року, коли наказом начальника штабу верховного головнокомандуючого від 31 серпня запроваджувалось «прикомандування до корпусних авіаційних загонів офіцерів-артилеристів чином не нижче поручика для утворення кадру аероспостерігачів». А 16 листопада 1916 року начальник штабу дозволив прикомандировувати до авіазагонів і найбільш підготовлених підпоручиків-артилеристів [9].

Кулемет, який стріляє через гвинт

Інспектори артилерії корпусів запропонували терміново командиравати по одному офіцеру від дивізіону важкої артилерії у відповідні авіачастини. Зазначені офіцери були направлені в школи льотчиків-спостерігачів і в подальшому стали основовою кадрів спостерігачів-артилеристів. В результаті авіаційні загони отримали постійні кадри льотчиків-спостерігачів, які були здатні ефективно коректувати стрільбу артилерії. Навчання артилерійських офіцерів велося в основному при Севастопольській та Гатчинській військових авіаційних школах, а також у школі льотчиків-спостерігачів у Києві, в офіцерській школі в Тифлісі, офіцерській школі морської авіації та в приватній школі в Одесі [10]. У 1916 році в авіаційних загонах було 132 офіцера-артилериста [11]. Це не покривало потреб діючої армії, але початок підготовки офіцерів-артилеристів для авіації було покладено.

До кінці війни найслабкішим місцем артилерійських авіазагонів залишалася застаріла матеріальна частина – літаки. На озброєнні знаходились переважно літаки типу «Фарман», «Вуазен», «Спад». Так, наприклад наприкінці 1916 року 2-й артилерійський авіазагін було укомплектовано літаками типу «Вуазен» з двигунами повітряного охолодження потужністю 150 к.с. Тільки в 1917 році загін отримав нові літаки типу «Фарман» з двигунами «Сальмсон» потужністю 160 к.с., «Сопвич» з двигунами

«Клерже» потужністю 130 к.с., «Спад» з двигунами «Рон» потужністю 120 к.с. Влітку 1917 року до авіазагонів почали надходити літаки типу «Декан» вітчизняного виробництва, які будувалися на одеському заводі «Анатра». Ці біплани типу «Альбатрос» з тягнучим гвинтом та двигуном «Рон» показали швидкість 130 км/г і використовувались як коректувальники та розвідники. На задньому сидінні розташовувався стрілок, який вів вогонь з турельної кулеметної установки. Другий кулемет системи «Віккерс» стріляв через гвинт. Ця машина була по окремим параметрам краще ніж «Вуазен» та «Спад», але під час польоту мала тенденцію до звалювання на ніс. На протязі декількох місяців такі літаки виходили із строю, головним чином в результаті аварій.

Застарілі літаки значно гальмували роботу артилерійських авіаційних загонів, але вони все ж надавали величезну послугу артилерії.

Таким чином, використання російською армією під час Першої світової війни аеропланів в інтересах артилерії значно підвищило ефективність артилерійського вогню. Особливе значення при цьому відіграло встановлення на борту літаків радіопередавачів. Прив'язні аеростати, які застосовувались для коректування вогню артилерійських батарей до залучення для виконання зазначеного завдання авіації, стали використовуватись у тих випадках, коли літак неможливо було використовувати – в умовах темного пори доби. Дуже важливим наслідком успішного використання авіації в інтересах артилерійських батарей поряд із значним підвищенням ефективності стрільби, стала економія боеприпасів, з якими в армії були труднощі. Крім того, за роки Першої світової війни складалися методи коректування з повітря артилерійської стрільби, зародилися та отримали розвиток під впливом бойової практики тактичні прийоми, які дозволяли льотчикам виконувати поставлені перед ними завдання.

ДЖЕРЕЛА

1. Перлик Г. Д. Тактика авиации и применение аэропланов в военном деле. – Симферополь: типография О. Д. Усовой, 1916. – 96 с.
2. Журавченко А. Н. Артиллерийские вопросы авиации. – Пг., 1917. – 28 с.
3. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф.2139. – Оп.2. – Д. 180. – Л.115.
4. РДВІА. – Ф.2139. – Оп.2. – Д.219. – Л.217.
5. РДВІА. – Ф.493. – Оп.10. – Д.7. – Л.8.
6. Дузь П. Д. История воздухоплавания и авиации в России (июль 1914 г. – октябрь 1917 г.). – 3-е изд., доп. – М.: Машиностроение, 1989. – 336 с.
7. РДВІА. – Ф.493. – Оп.2. – Д.42. – Л.42.
8. РДВІА. – Ф.6106. – Оп.1. – Д.4. – Л.23.
9. РДВІА. – Ф.2008. – Оп.3. – Д.43. – Л.177.
10. РДВІА. – Ф.2008. – Оп.3. – Д.43. – Л.60.
11. РДВІА. – Ф.2008. – Оп.3. – Д.48. – Л.59.

ВИЗНАЧНІ ВОЕННІ ПОДІЇ ТА ВІЙСЬКОВІ ДІЯЧІ

З ініціативи Товариства воєнних істориків при міжнародному благодійному фонду «Україна-ЮНЕСКО» журнал «Воєнна історія» започатковує нову рубрику «Визначні воєнні події та військові діячі».

В ній ми маємо намір оприлюднювати сучасні наукові здобутки щодо видатних воєнних подій та видатних військових діячів української воєнної історії, виходячи з критеріїв їх внеску в боротьбу за Україну та значимості для національного самоусвідомлення сучасного українського суспільства.

Впевнені, що це сприятиме усвіченню звитяги української зброї, славних воєнних перемог та військової доблесті в історичній пам'яті народу, відродженню і розвитку національних військових традицій, формуванню патріотизму українського суспільства, насамперед молодого покоління.

Поза всяким сумнівом, усвідомлення себе народом, політичною нацією приходить саме через вивчення історії, її визначних подій і постатей, не в інтерпретаціях великорадянських ідеологів, які, на жаль, залишаються живучими, а засвоюючи науково виважені, правдиві знання, що дають змогу розкрити глибинну суть витоків української державності.

Першість серед видатних подій та пам'ятних дат національної воєнної історії, без сумніву, належить походу князя Аскольда 860 року на Константинополь, якому ми присвячуємо першу статтю даної рубрики.

Положення і висновки, викладені в статті ґрунтуються на матеріалах Круглого столу, проведеного Товариством воєнних істориків при міжнародному благодійному фонду «Україна-ЮНЕСКО» 12 грудня 2011 року у м. Києві.

ПОХІД КИЇВСЬКОГО КНЯЗЯ АСКОЛЬДА 860 РОКУ НА КОНСТАНТИНОПОЛЬ

Сергій ЛІТВИН,
доктор історичних наук, професор,
головний редактор журналу «Воєнна історія»

Сергій СОКОЛЮК,
кандидат історичних наук, член Національної спілки
журналістів України, капітан 1 рангу

До визначних подій давньої української історії, насамперед, відноситься звитяжний похід київського князя Аскольда на столицю Візантійської імперії Константинополь 860 року, що відіграв важливу роль в утвердженні міжнародних позицій Київської Русі. Відомі морські походи русичів і більш ранніх часів – VI–VIII століть, про що свідчать іноземні хроніки. Наприклад, житіє Григорія Амастрідського повідомляє про те, як у середині VII століття руси, «поги-

бельний вчинками народ» своїм флотом спустошив чорноморське узбережжя Малої Азії від Пропондити до Амастріди (Амастрі, тепер Амассера, поблизу сучасного Синопу [3, с. 393; 9, с. 14]. Вітчизняна «Велесова книга» і древньогрецька «Хроніка житія Святого Стефана Сурозького» більш детально розповідають про морський похід флоту русів на межі VIII–IX століть під проводом князя Бравлина [3, с. 393], який, вийшовши з Дніпра, заволодів південним

берегом Криму «од Кородня до Корче» (від Корсуня до Керчі) включно, здобувши потужну фортецю Сурож (Судак) і підкоривши її Києву. Для закріплення успіху Бравлинов висадив морський десант проти візантійської Амастриди [9, с. 15].

Проте, особливу увагу численних літописців привернув похід князя Аскольда 860 року, до яких слід віднести «Найдавніше зведення» 1037 р., Несторову «Повість врем'яних літ» (бл. 1113–1114 рр.), (за Іпатійським – Іпатіївським – списком), Новгородський літопис XI ст., Степенна книга, «Никонівський літопис» (середина XVI ст.), київський «Синопсис». Іх відомості доповнюються свідченнями болгарського хронографа Георгія Амортола, візантійськими хроніками Симеона Логофета, Микити Пафлагоняніна, Костянтина Багрянородного, Льва Граматика, Георгия Мниха, Сократителя Симеонова, продовжувача Феофана, Георгия Кедрина, Скилиці, Зонари, Гліки, Манасія, Феодосія Мелітенського та інших. Також є згадування про цю подію в листі римського папи Миколая до імператора Михаїла від 28 вересня 865 року, у листі патріарха Іоакима Антіохійського імператору Олексію Комнину, у Венеціанській Хроніці Іоанна Диякона, у так званій «Брюссельській» хроніці Кюмона, в арабського письменника X ст. Аль Масуді, а також у низці польських хронік (Я. Длугоша (XV ст.), М. Стрийковського (XVI ст.), М. Міховського та інших.

Це насправді був перший помітний і відомий морський похід русів, що засвідчив могутність молодої слов'янської держави, яка насмілилася протистояти такій силі, як світова середньовічна Візантійська імперія. Це згодом Русь стане великою державою, найпотужнішою у Східній Європі, що обійме території більшої частини сучасної Західної і Центральної України, майже всю сучасну Білорусь, а також західну частину сучасної Росії.

Це була держава українського етносу, що вперто заперечувала радянську історіо-

Князь Аскольд (860–874)

графія. І байдуже, як він тоді називався (полянами чи русами). І чи називали державу Полянська Русь, Руська Земля, чи просто Русь. Саме в її існуванні проявилися всі життєво важливі аспекти державного життя українського народу – соціальний, економічний, політичний, духовний, – в також самобутні форми суспільно-політичної та військової організації, соціальної системи й господарської моделі, адміністративно-територіального устрою.

І не варязькі дружини принесли державність на східнослов'янський ґрунт, як про це стверджує так звана норманська теорія. Русь як держава виступає в документованій історії ще за 300 років до варягів. Також не сприяє правдивим науковим дослідженням ототожнення Давньоруської держави з «єдиною колискою трьох братніх народів», що є ще одним живучим до сьогодні міфом радянської історіографії.

Міжнародне становище Давньоруської держави, її авторитет на світовій арені, ви-

значалися її військовою силою. Війна у ті часи була головним засобом вирішення завдань внутрішньої і зовнішньої політики. Створення потужної національної військової сили, яка використовувалася не тільки на суходолі, а й на річках і на морських театрах, обумовлювалося географічним становищем давньоруської держави. Русь не мала на той час регулярного флоту в сучасному розумінні. Давньоруські воїни воювали як на суші, так і на морі, і не існувало розмежування на власне моряків, що воювали на морі, і воїнів на суходолі. Майже не зафіксовано потужних морських битв, що велися давніми русичами на морських театрах. У воєнних походах, як по річках, так і в морських експедиціях, кораблі переважно використовувалися як транспортний засіб для перевезення війська в район ведення бойових дій.

М. Котляр вважає морські експедиції першими зовнішньополітичними заходами Київської Русі, що вже набирала могутність, вони фактично проголосили її вихід на простори світової історії [Історія України в особах [4, с. 40].

Як пише літописець Нестор, експедиція Аскольда на Царгород ознаменувала початок давньоруської історії, стала ключовою подією в житті Київської держави «Ось чому з цієї пори почнемо (розповідь) і число (лік рокам) покладемо» – писав він [11, с. 215].

На думку С. Шумила, найцінніші свідчення про похід русичів на Константинополь у 860-му році і слідом за тим прийняття християнства на Русі збереглись у Проповідях (860 р.) та Окружному посланні східним патріархам (866 р.) Св. Патріарха Фотія Константинопольського – безпосереднього свідка та учасника тих подій [17].

Історію походу та життя самого Аскольда на підставі літописів, хронік, житій тощо вивчали: у дореволюційний час – В. Татіщев, В. Ключевський, В. Соловйов, М. Погодін, Ф. Гіляров, А. Шахматов, В. Пархо-

менко; за радянських часів – М. Приселков, Б. Рибаков, М. Артамонов, П. Третьяков, Д. Лихачов, В. Мавродін, С. Юшков, Б. Греков, І. Ляпушкін, М. Тіхоміров, А. Сахаров, В. Петров. Серед вітчизняних дослідників цій темі приділяли увагу М. Грушевський, Н. Полонська-Василенко, І. Огіенко, П. Толочко, Д. Березовець, М. Брайчевський, М. Котляр та інші.

Проте, жоден із названих дослідників, на думку М. Брайчевського не підсумував усе зроблене Аскольдом і не змалював повно історичне тло тієї епохи [1, с. 335].

Хто ж такий був Аскольд? Свідчення давньоруських літописів про нього неясній часом суперечливі. Нестор в «Повісті временних літ» пише про його варяжське походження. Пізніші літописи, зокрема Никонівський літопис XVI століття вважає його вихідцем з київської династії, що Аскольд (Осколд) і Дір – київські князі, рідні брати, спадкоємці останньої ланки династичної лінії Київичів [1, с. 327]. Цю версію, що Аскольд був нащадком Кия і останнім представником місцевої київської династії, ще на початку ХХ століття переконливо довів російський філолог академік О. О. Шахматов.

Проте, якщо постать Аскольда не викликає ніяких сумнівів, то, на думку Б. Рибакова, особа Діра незрозуміла і відчувається, що його ім'я штучно приєднане до Аскольда [1, с. 329; 13, с. 308], хоча це була дійсно реальна особа в Києві [1, с. 329; 3, с. 408–409].

М. Брайчевський вперше у своїй монографії, присвяченій історичній постаті Київського князя Аскольда – «Аскольд – князь Київський», узагальнивши усі напрацювання, презентував історію ранньої Русі, насамперед, Києва. На думку О. Сухобокова, саму назву твору М. Брайчевського вже слід розцінювати як виклик, адже марно було б ще принаймні два-три десятиріччя тому щось говорити про цього князя київського, окрім факту його загибелі від варягів. Утім, справді науковим подвигом історика

було не лише виявлення слідів літописів часів Аскольда, а й їх реконструювання. При цьому з'ясувалося, що багато подій часів правління Аскольда (друга половина IX ст.) було приписано Олегу (помер у 912 р.), так само як на Володимира Святославича покладено хрещення Русі [1, с. 8].

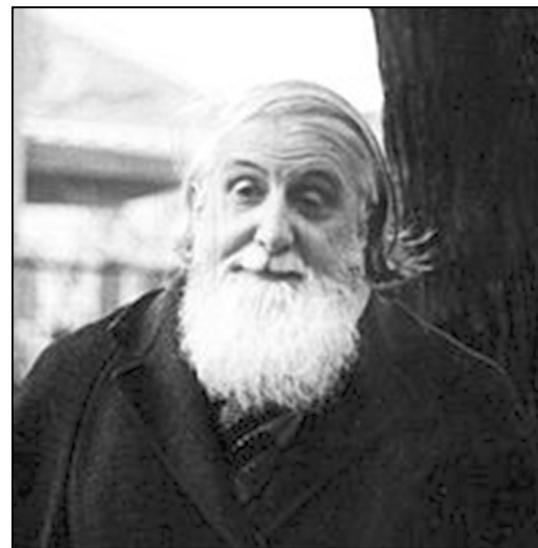
Ця праця М. Брайчевського дозволяє нам більш повно відтворити події походу Аскольда 860 року на візантійську столицю та його значення і наслідки. Вона є першою комплексною спробою розкрити суть такого явища, як вихід Русі часів Аскольда на міжнародну арену, дослідити передумови цієї події, а також контакти з хозарами, мадярами, візантійцями, болгарами, з'ясувати причини першої християнізації Русі та антихристиянського терору. Аскольд показаний одним з найяскравіших персонажів раннього європейського середньовіччя.

Проте, йому не поталанило у вітчизняній історіографії – де ще й досі він не посів у ній належного місця. Його особа, незважаючи на величезні заслуги перед історією, виявилася затуленою куди менш значними постаттями князів Рюрикової династії – Олегом, Гарем, Святославом.

За словами М. Брайчевського, саме за Аскольда Русь несподівано й гучно вийшла на міжнародну арену і заявила про свою появу серією навальних атак на найсильнішу країну тогочасного світу [1, с. 504].

З ім'ям Аскольда пов'язані три морські походи на Візантію, що засвідчили про вихід Русі на арену світової політики.

Причиною і приводом для походу, за деякими даними, стали утиски київських послів і купців у Царгороді, порушення угоди «между Русью и грека» та напад на руських рибалок поблизу острова Березань і Білобережжя (Тендрівської коси) [9, с. 15]. Але, на думку М. Брайчевського, було б зовсім недоречним звинувачувати одну сторону в цілком очевидному конфлікті. Київська Русь у IX ст. була молодою феодальною державою з притаманною їй тенденцією до зовнішньополітичної та військо-

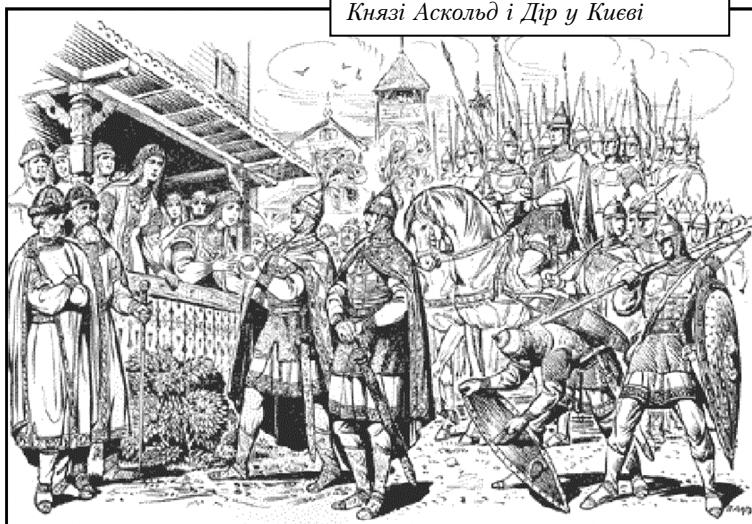

*Фотопортрет Михайла Брайчевського
(Кадр із фільму «Врубель у Києві»,
режисер Л. Михалевич)*

вої активності. Як і інші подібні держави раннього середньовіччя, вона прагнула до розширення своїх кордонів захоплення чужих земель та здобуття матеріального зиску шляхом контрибуцій, викупів, військової здобичі, а то й просто пограбування. Ідеалізувати Русь і виносити її за рамки закономірностей доби не доводиться [1, с. 533].

Узагальнювши свідчення відомих сучасній наукі численних джерел, можна наступним чином уявити похід київського флоту й суходільної раті на Константинополь. Зробимо спробу відтворити ті події. Так навесні 860 року, накопичивши сили і завершивши підготовку до морського походу у пониззі Дніпра (район нинішнього Олешія), Аскольд вирушає у похід на Візантію. Замислом Аскольда, (якщо висловлюватися сучасною термінологією), було передбачено: двома загонами – пішim по суходолу (за різними джерелами) і другим – на лодіях спочатку по Дніпру, а потім – морем вздовж узбережжя, використовуючи заходи з маскування і введення противника в оману, здійснити прихованний перехід до Константинополя. З прибуттям в район зосеред-

Князі Аскольд і Дір у Києві

ження (на підході до Босфору), рішучим маневром здійснити перехід протокою до пункту висадки, здійснити десантування сил поблизу столиці і, скориставшись відсутністю війська, здобути місто.

Рішення на похід Аскольд прийняв, проаналізувавши дані розвідки – відомості, добуті від руського населення Криму, торгових людей, посольств (своїх та іноземних) про те, що візантійський імператор готував 40-тисячне військо і мав вирушити у похід проти арабів, які турбували (здійснювали напади) східні кордони імперії [1, с. 538].

У повідомленні Никонівського літопису є надзвичайно важлива деталь: похід розпочався на перший тиждень посту, що дозволяє досить чітко визначити хронологію походу. Великдень у 860 році припадав на 14 квітня (за ст. ст.), відтак перший тиждень посту розпочався 26 лютого і закінчився 3 березня. Таким чином, у цьому часовому інтервалі київська ескадра [1, с. 528] виїхала в дорогу. Природно, що експедиція розпочалася напровесні: адже ціль походу знаходилася далеко, і військо мало запас часу для того, щоб успішно здійснити перехід. До того ж, вочевидь, того року була рання весна, яка привела до скресання криги і очищення русла Дніпра. Можна

припустити, що на Дніпрі того року внаслідок теплої зими льодостав був незначним. За розрахунками, військо мало прибути до візантійської столиці на початку квітня [1, с. 529].

Час першого походу Аскольда на Візантійську столицю було обрано невипадково. Навесні 860 року візантійський імператор Михаїл III на чолі 40-тисячного війська відправився військовим походом у Малу Азію з метою відбити напади арабів, що загрожували східним кордонам імперії. Тоді ж він відіслав флот до острова Кріт для боротьби з піратами, які грабували і топили в Середземному морі візантійські кораблі. У Константинополі залишився тільки нечисленний гарнізон під проводом імператорського воєводи Микити Оліфи.

Жменьки воїнів було явно недостатньо для захисту багатокілометрових міських мурів, хоча основна надія покладалась саме на могутність цих гігантських споруд, що будувались упродовж кількох століть [8; 9, с. 15].

Цей надзвичайно несприятливий для Константинополя час і обрав Аскольда для здійснення свого блискавичного удару. Цікаву, хоч і не підтверджену джерелами гіпотезу авторитетного дослідника літописання М. Присяцького, наводить М. Котляр, згідно якої руси ймовірно вступили у воєнний союз із арабами, погодивши з ними свої стратегічні плани. Аскольд міг знати про труднощі, які переживала імперія. Можна припустити, що у Константинополі були вивідувачі, що діяли в інтересах Аскольда [4, с. 48].

Візантійські джерела називають точну дату нападу Аскольда: 18 червня 860 року [10, с. 20]. На світанку того дня руси числом

200 лодій, чисельністю 6000–8000 чол. несподівано і стрімко увірвалися до Константинопольської бухти Золотий Ріг [3, с. 403; 12, с. 91]. Незабаром підтягнулася й піша рать. Напад був настільки несподіваним, що візантійці не встигли натягнути ланцюг, яким замикали вхід до бухти. Русичі, не зустрічаючи спротиву, висадилися на берег і почали облогу фортеці.

Патріарх Фотій в «Окружному посланні» емоційно передав почуття й страх обложених при появі небаченого раніше грізного ворога: «Народ (руси) від країни північної..., і племена піднялись від країв землі, тримаючи лук і спис; вони жорстокі й немилосердні, голос їх шумить, мов море» [8], хоча подібними стереотипними виразами візантійські оратори описували звичайно будь-якого ворога імперії, що, природно, не дає підстав особливо вірити словам патріарха.

Облога столиці імперії тривала цілий тиждень [10, с. 20]. Візантійські джерела повідомляють, що імператор Михаїл залишив військо, яке продовжувало йти проти арабів, і з великими труднощами пробрався до оточеного ворогами міста, де становище обложених ставало важчим з кожною годиною. Він доклав чималих зусиль, щоб налагодити оборону столиці [3, с. 403].

У своїй другій проповіді Фотій говорив, що «місто ледве не було підняте на спис», як у давнину називали здобуття фортець приступом. Спираючись на свідчення Микити Пафлагонського, який повідомляє про захоплення й пограбування русами всіх поселень і монастирів довкола Константинополя й сусідніх островів, вітчизняні історики припускають, що руси захопили сусідній острів Теренвінф, на якому перебував у засланні патріарх Ігнатій, що вкрай наляжало не тільки візантійців, а й їх правителів [5, с. 23]. Та раптом, без видимих причин, після тижневої облоги руські воїни організовано почали відходити від мурів Константинополя. Нестерова «Повість...» наводить легенду: «Цар (Михаїл) же ледве

*Похід на Царград Аскольда і Дира.
Радзивілівський літопис, XV ст.*

у город ввійшов і з патріархом Фотієм в тамтешній церкві святої Богородиці Влахерніх усю ніч молитву творили. А ще божественну ризу святої Богородиці із піснями винесли і в ріці омочили. Тиша була, і море спокійне. Раптом буря із вітром знялася, і знову й знову вали великі котила, і безбожних русів кораблі розметала, і до берега прибила, і потрошила, що мало їх такої біди уникло і додому повернулося» [11, с. 32]. Цю легендарну історію Нестор запозичив із візантійської Хроніки Георгія Амартола, не дуже-то подбавши про її обробку. Тим часом розповідь хроніки Амартола про загибелю руського флоту під час походу 860 р. зовсім не відповідає дійсності, про що вже не раз свідчили історики [8].

Так, насамперед, нічого не відомо про бурю й винищення руських лодій очевидцям і сучасникам того походу: вже згаданім

Руська лодя. IX–XII ст.

Фотію й Микиті Пафлагонському, а також Георгію, авторові «Слова на покладення ризи Богородиці у Влахернах». Навпаки, вони (а також пізніші візантійські історики, що користувалися свідченнями очевидців) пишуть, що відхід русів від стін Константинополя був для всіх несподіванкою. У другій своїй проповіді патріарх Фотій визнав, що Візантія 860 року не зуміла покарати «варварів» – русів. А венеціанський хроніст Іоанн Диякон навіть твердив, що ті, хто облягав візантійську столицю, повернулися додому «з тріумфом» [14, с. 56].

Звідкіля ж узялася візантійська церковна легенда (відбита в Хроніці Амартола) про чудесне спасіння Константинополя влахернською Богородицею? Відповідь на не питання, здається, можна знайти у Никонівському літописі, з якого відомі не один (як з «Повіті временных літ»), а три походи Аскольда на Візантію. Невдачею завершився не перший, 860 року, а, вочевидь, другий – похід 866 року. Посилаючись на джерела, М. Котляр свідчить, що внаслідок поразки Аскольда і Діра повернулися від Царгорода з малою дружиною (залишками війська), «і був плач великий» [8]. Відтак можна припустити, що саме 866 року штурм нагнав руську ескадру у відкритому морі й

розкидав легкі лодії. Натомість буря не могла завдати жодної шкоди руським воїнам, що облягали Константинополь на суходолі 860 року. Обидва різних за наслідками походи візантійська церковна традиція об'єднала в один – однозначно переможний для імператора [8].

М. Грушевський, у свою чергу, припускає, посилаючись на мовчання патріарха Фотія з цього приводу, що буря на морі і чудо спасіння від опускання в море ризи Божої Матері було перенесене на цей напад з легенди про аварський напад на Царгород 626 року [3, с. 402].

Вивчивши увесь комплекс джерел, що зберегли звістки про похід 860 року, дослідники дійшли висновку, що раптовий і організований відхід воїнів Аскольда стався завдяки переговорам між київським князем і візантійським імператором. Аскольд і його воєначальники зрозуміли: їм не подолати могутніх фортифікацій Царгорода. Машин для облоги фортець русичі ще не мали, вони з'явилися тільки в XII столітті. А Михаїл, що залишив військо в Малій Азії, у свою чергу був безсилім відкинути ворога [8]. Нема підстав говорити про поразку завдану візантійцями, надто вже малим був столичний гарнізон. Переговори ж проводилися таємно, тому для населення столиці відступ русів виявився цілком несподіваним.

Н. Полонська-Василенко, посилаючись на Брюсельську хроніку, свідчить, що 18 червня розпочалася облога фортеці [12, с. 91]. З цього М. Брайчевський робить висновок, що протягом двох місяців руське військо діяло в межах імперії, перш ніж дійшло до столиці – обставина, що дає змогу певним чином оцінити характер самого походу. Історик зауважує, що з приводу

цього в історіографії виникла жвава дискусія. Традиційно вважається, що похід Аскольда 860 року мав характер блискавичної акції (як передбачено було задумом). Руські кораблі здійснили напад на Константинополь знеацька, абсолютно несподівано для візантійців і таким же чином несподівано зникли – раптово і без видимих причин. Ймовірно, ця раптовість, певна невмотивованість зняття облоги і спричинили до виникнення легенди про чудесну допомогу Богородиці [1, с. 536].

Утім, ця точка зору викликала і запереченння. Так, за даним дослідника А. Попан-допулоса-Керамевса, облога фортеці тривала цілий рік. У післявоєнний час її підтримав О. Васильєв, який стверджує, що облога Царгорода тривала щонайменше 10 місяців. Обидва автори для аргументації використовують Акафіст Божій Матері, який був ніби складений одразу після чудесного врятування Константинополя 22 березня 861 року, хоча більшість дослідників відносять складання Акафіста до VII ст. [1, с. 529–530].

Зі слів патріарха Фотія – тодішнього глави візантійської церкви, який про несподіване вторгнення руського флоту до, здавалось, неприступної бухти Константинополя (вхід до неї зачинявся велетенським залізним ланцюгом) розповів у двох своїх проповідях і «Окружному посланні» східним єпископам 867 року. Ця надзвичайна подія згадана також іншим сучасником, Микитою Пафлагонським у 877 році [8] – стає зрозуміло, що облога тривала недовго, і раптовість її припинення справила на населення не менше враження ніж саме вторгнення [1, с. 535]. Деякі дослідники, зокрема Б.Рибаков, називають датою відступу Русі від стін столиці 25 червня [13, с. 810], хоча і її можна також вважати умовною.

Можна дійти висновку, що наприкінці червня – початку липня руське військо вирушило додому. Аскольд правильно розрахував, що зимівля в чужому краї була дуже непевною справою, осінньо-зимові

шторми становили серйозну небезпеку для князівського флоту, а відрізаність від комунікацій, відсутність надійного зв’язку з тилом робило неможливим отримання підкріплень і допомогу. У той же час ресурси Візантії практично були необмежені і співвідношення сил з часом стало б не на користь Русі. Відтак, успіх міг обернутися поразкою, а затягування облоги до осені обернулося б для війська Аскольда катастрофою. Виходячи з цього, Аскольд, як розумний політик і досвідчений воєначальник не став чекати скрути і рушив назад заздалегідь, діставшись Києва, ймовірно, у вересні [1, с. 531].

Утім, «Житіє патріарха Ігнатія» свідчить, що після відступу від стін Царграду «скіфський народ на імення Русь, ... напав на острів Теревінт» (нині – Принцеві острови у Мармуровому морі) і здійснив експедицію углиб Малої Азії [1, с. 506].

Також є певні підстави гадати, що раптовий і організований відхід воїнів Аскольда в червні 860 року від укріплень Константинополя стався завдяки таємним перемовинам поміж кіївським князем і візантійським імператором – настільки таємним, що навіть патріарх Фотій, котрий, поза сумнівом, мав знати про такі переговори і, мабуть, брав у них участь, не зважився згадати про них у своїх творах. Так, у виголошенні вже по знятті облоги Константинополя своїй другій проповіді Фотій мимохідь згадав про «незлічені багатства», що були захоплені русами під час походу [8]. Вірогідно військо Аскольда отримало великий викуп за зняття осади Константинополя і переможно повернувся до Києва [7, с. 49–50].

Найімовірніші ті припущення істориків, що між Києвом і Константинополем було укладено мирну угоду, вигідну і почесну для руського князя і досягнуто її завдяки сплати контрибуції Русі Візантією. Угода, зокрема, регламентувала права і привілеї руських купців у Візантії, а візантійських у Київській державі та зобов’язувала Константинополь сплачувати Києву данину.

Никонівський літопис повідомляє, що імператор Василій I «створил мирное устроение» з Аскольдом. Кілька візантійських авторів, серед них Костянтин Багрянородний, та невідомий біограф імператора Василія згадують про укладення мирної угоди між Візантією й Руссю [3, с. 404; 12, с. 93]. У цілому, зміст договору 860 року має яскраво виражений характер військово-переможної угоди, продиктованої переможцями переможеним, і збігається з головним завданням тогорічного походу Аскольда. Загальна сума отриманої контрибуції, на думку М. Брайчевського, складала від 150 до 960 тис. гривень, що становило відповідно 10–70 тонн срібла, не кажучи про сплату данини на користь головних давньоруських міст [1, с. 563–564].

Таким чином, візантійська адміністрація повелася так, як звикла робити за аналогічних умов: вона відкупилася від ворога, пішла на певні поступки і матеріальні втрати, аби припинити облогу й плюндрування околиць міста. М. Брайчевський доходить висновку, що гіпотеза В. Мавродіна і Б. Рибакова здається цілком обґрунтованою і єдино можливою. Саме в цьому і полягав «тріумф» Русі: вона виконала своє завдання. Візантія віднині повинна була рахуватися з молодою Київською державою, визнати її за рівноправного політичного гравця і на додаток до всього, вочевидь, сплатити більш-менш значний викуп чи контрибуцію [8].

Можна припустити, що саме невиконання Константинополем умов мирової угоди 860 року стало причиною наступних походів Аскольда на Візантію. Похід 866 року був невдалим. Сильна буря розкидала руський флот, частина кораблів потонула і похід закінчився жахливою поразкою руського війська. Останній похід на Константинополь Аскольд організував 867 року, який мав позитивні наслідки. Імператор Василь I Македонянин уклав з князем Аскольдом мирну угоду, факт якої, за твердженням М. Брайчевського, чітко визначений у дже-

релах – як давньоруських так і візантійських [2, с. 67]. За ним Візантія платила Русі щорічну данину, а Русь зобов'язувалася надавати їй військову допомогу в боротьбі з арабами. В наступні роки ці умови виконували обидві сторони, що дозволило Русі швидко розвиватися, Вплив Русі на Півдні став таким відчутним, що сучасники почали називати Понт Евксінський Руським морем.

Наступна русько-візантійська союзна утода 867 року, укладена після чергових двох походів Аскольда на Константинополь (866 та 867 рр.), частково піддається реконструкції, виходячи з подальшого розвитку подій, а також за договором Олега з Візантією 911 року. Є підстави думати, що Візантія у 60-х роках IX ст. зобов'язалась виплачувати Русі щорічну данину, а Русь – надавати військову допомогу імперії. Напевне, Аскольдова утода забезпечувала привілейоване становище руських купців у Візантії, а візантійських – у Київському князівстві. Незабаром після підписання цієї угоди руське військо, як свідчить історик Табаристану Ібн-ель-Хасан, виконуючи союзницькі зобов'язання, завдало удару арабам у південному Прикаспії, поблизу м. Абесгуну, – можливо, щоб послабити тиск Арабського халіфату на імперію в Малій Азії [8; 10, с. 21]. Лише в останній, сьомій битві війська володаря Табаристану абу-Зейда перемогли десантний загін русичів і змусили їх повернутися на Русь [10, с. 21].

М. Брайчевський цілком аргументовано схиляється до концепції С. Юшкова, згідно якої русько-візантійські договори IX–X ст. є наслідком юридичного компромісу двох держав і, таким чином, виступають пам'яткою змішаного, русько-грецького права [1, с. 561].

Отже, відчайдушно сміливий похід на столицю «світової імперії» середньовіччя, вчинений мало кому тоді відомими русами, справив величезний вплив на сучасників. Подія приголомшила гордовитих візантійців, що завжди зверхнью дивились на інші країни та народи [8].

Утім, похід 860 року на Константинополь має неабияке значення для Русі ще в одному аспекті. Справа в тому, що численні дослідники вважають, що наслідком укладання мирної угоди з Візантією стало хрещення князя Аскольда з дружиною. Ця подія збіглася у часі з офіційною християнізацією Болгарії та Моравії [1, с. 578, 592] та з так званою «хозарською місією» слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія (860–862 рр.) [12, с. 92]. За іншими джерелами, прийняті християнство намовив імператор Василій, виславши на Русь єпископа [3, с. 404]. У той же час цей процес відбувався в надзвичайно напруженій ситуації, коли боротьба між західною і східною церквами, між Римом і Константинополем вступила в дуже загострену фазу – саме з іменем патріарха Фотія (859–874 рр.), який здійснив акт хрещення Русі, пов’язується майже досконалій поділ християнської церкви на дві частини – католицьку і православну, що не могло не вплинути на хід означених подій [1, с. 581].

Варто навести ще одну цікаву гіпотезу. Того часу панувала традиція при хрещенні можновладців нарікати іменем хрещеного батька – найбільш впливової церковної особи. За припущенням, такою особою для Аскольда став Папа Римський Микола I. Відомо, що саме цей римський первосвяще-ник проводив активну політику в справі хрещення слов’ян, благословив місіонерську діяльність Костянтина (Кирила) і Мефодія та їхні переклади Біблії слов’янською мовою. Відтак, Аскольд при хрещенні отримав ім’я Микола [6].

Підтвердженням того, що Аскольд був християнином, яскраво свідчить той факт, що за «Повістю врем’яних літ» після вбивства Аскольда на його могилі була збудована церква Св. Миколи (хоча свідчення про те, що убитий зверхник був християнином, викреслено) [1, с. 598]. Про хрещення Русі за часів Аскольда свідчить Густинський літопис [1, с. 599], а також видатний російський історик В. Татищев [16, с. 104–106, 110, 117].

Н. Полонська-Василенко доходить висновку, що з окремих фактів вимальовується образ Київської держави-Руси середини IX ст., що підкоряє сусідів, воює з Візантією, укладає з нею та іншими державами миро-ві угода і нарешті – приймає християнство [12, с. 94].

Отже, похід київського князя Аскольда 860 року на Константинополь був, поза сумнівом, найгучніший за враженнями і найвидатніший за наслідками – недарма давньоруські ідеологи обрали його за початок «руської ери» – своєрідний відлік часу від 860 року, – від якої вони починали історію своєї країни [1, с. 527]. Тому немає нічого дивного і в тому, що акт хрещення Русі був усвідомлений як поворотний момент в історії країни, як своєрідний перелом на шляху прогресу [1, с. 609], який зміцнював молоду державу, утвірджував її авторитет у світі [1, с. 615]. За Аскольда у Київі започатковується муроване будівництво, для чого з Візантії запрошують досвідчених майстрів. Розвиваються образотворче мистецтво та писемна культура, старослов’янською мовою перекладаються церковні книги, з’являються світські твори, започатковується літописання – «Літопис Аскольда» [15, с. 10].

Церква-ротонда на місці загибелі князя Аскольда.
Архітектор О. Міленський, 1810 р.

Молода Київська держава за Аскольда досягла такого рівня могутності, який поставив її нарівні з Візантією, Франкською державою, Римом. Незважаючи на те, що у пізнішому літописанні було зроблене все можливе, щоб применшити значення успішного походу руського війська на Константинополь 860 року.

Подальша доля Аскольда залишається маловідомою. Джерела на два десятиліття втрачають його з поля зору. За літописним переказом, 882 року родич Рюрика Олег підступним способом убив Аскольда. Аскольда поховали на місці загибелі, на правому березі Дніпра в урочищі, що називалося Угорським, поблизу садиби угорця Олмоша (Олми), з яким у нього були дружні сто-

сунки [1, с. 489; 11, с. 34] і якого «Повість врем'яних літ» називає фундатором храму Св. Миколи [11, с. 34]. Зараз – це частина мальовничого парку у центральній частині м. Києва, що має назву Аскольдова могила. Аскольдова могила з покоління в покоління передає пам'ять про одного з перших найважливіших державних діячів Київської землі – князя Аскольда.

Отже, похід руського війська під проводом князя Аскольда 860 року на Константинополь є яскравою віхою в українській воєнній історії. В наступні часи, аж до середини XI століття Київська Русь морськими походами проти Візантії довела свою військову могутність і впевнено зайняла важливе місце серед тодішніх світових держав.

ДЖЕРЕЛА

1. Брайчевський М. Вибране. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – Том II. – 815 с.
2. Брайчевський М. Літопис Аскольда. – К., 2001.
3. Грушевський М. Історія України – Русі: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – Т 1. – 1994. – 736 с.
4. Історія України в особах. – К.: Україна, 1993.
5. Історія України: нове бачення: У 2 т. / О. Гуржій, Я. Ісаєвич, М. Котляр та ін.; Під ред. В. Смолія. – К.: Україна, 1995 – 350 с.
6. Качковський Л. Загадка християнського імені князя Аскольда // День. – 2000. – 11 лютого.
7. Котляр Н. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. – К.: Наукова думка, 1986.
8. Котляр М. Ф. Київські князі Кий і Аскольд // Воєнна історія. – 2002. – №2.
9. Мамчак М. Україна: шлях до моря. Історія українського флоту / М. Мамчак. – Снятин: Прут Принт, 2007. – 404 с.
10. Мамчак М. Флотоводці України. Історичні нариси, хронологія походів / М. Мамчак. – Снятин: Прут Принт, 2007. – 400 с.
11. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, після слово, комент. В.В. Яременка. – К.: Рад. письменник, 1990. – 558 с.
12. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1993. – 640 с.
13. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII – XII вв. / Рыбаков Б.А. – М.: Наука, 1981. – 591 с.
14. Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси. М.: Педагогика, 1987. – 128 с.
15. 100 великих українців. – К.: Видавництво Арій, 2008. – 496 с.
16. Татищев В. М. История Российской. – М. – Л., 1962. – Т. 1.
17. Шумило С. В. Церковно-історична пам'ять про перше Оскольдове хрещення в IX ст. // Електронний ресурс: <http://www.teologia.org.ua/20111013220/statt%D1%96/doktori-uuba/cerkovno-%D1%96storichna-pam-yat-pro-pershe-oskoldove-xreshenny-a-v-%D1%96x-st.-220.html>.

ВІЙСЬКОВА БЕЗПЕКА

ВІЙСЬКОВА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ПРОБЛЕМНИЙ АНАЛІЗ

Богдан ЛЕВИК,
проводний науковий співробітник,
кандидат історичних наук,
Національний університет «Львівська політехніка»

Богдан Левик. Військова безпека України: історико-проблемний аналіз.

Стаття присвячена формуванню військової безпеки України у роки її незалежності. Проведено аналіз здобутків України після добровільної відмови від ядерної зброї і підписання меморандуму. Охарактеризовані зміни стратегії національної безпеки і оборони, Військової доктрини. Проаналізовано вплив перебування Чорноморського флоту Російської федерації на стан безпекового середовища України.

Ключові слова: Україна, військова безпека.

Богдан Левык. Военная безопасность Украины: историко-проблемный анализ.

Статья посвящается формированию военной безопасности Украины в годы ее независимости. Осуществлен анализ достижений Украины после добровольного отказа от ядерного оружия и подписания меморандума. Проанализировано влияние пребывания Черноморского флота Российской Федерации на состояние безопасности Украины.

Ключевые слова: Украина, военная безопасность.

Bogdan Levyk. *Military security of Ukraine: historical analysis of the problem.*

Article is devoted to the formation of military security of Ukraine in the years of its independence. The analysis of achievements of Ukraine after the voluntary renunciation of nuclear weapons and the signing of the memorandum. Characterized changes in the national security strategy and defense of military-political leadership of the country Military doctrine. Analysis of the effect of staying the Black Sea fleet of the Russian Federation on State without security environment of Ukraine.

Keywords: Ukraine, military security.

Проблеми військової безпеки України, як і проблеми національної безпеки залишаються найбільш складними, а одночасно найпопулярнішими серед сучасної тематики державного забезпечення національних інтересів. Її стан тривалий час перебував поза увагою політиків та державних діячів. Актуальність теми очевидна на фоні появи ознак мілітаризації окремих країн, тенденції виникнення нової «холодної війни» [1].

Основоположними джерелами при написанні статті були міжнародні документи, нормативно-правові акти, монографії, статті зарубіжних і вітчизняних фахівців, мемуари учасників та очевидців. Запропонована тема малодосліджена військовими істориками України, тому у науковому світі не має однакового підходу до стану і перспектив військової безпеки.

Метою статті є здійснити аналіз формування військової безпеки України, її становлення за роки незалежності.

Для досягнення поставленої мети поставлені наступні завдання:

- дослідити міжнародні документи, які лягли в основу гарантій безпеки України, після її добровільної відмови від ядерної зброї;
- провести критично-порівняльний аналіз вирішення питання забезпечення військової безпеки іншими пострадянськими республіками;
- провести комплексний аналіз сучасного стану військової безпеки України.

Аналіз наявної історіографії дає підстави стверджувати, що питання забезпечення військової безпеки пострадянськими країнами на сьогодні залишається недостатньо висвітленою складовою військової історії

України. Не дивлячись на значну кількість наукових праць, присвячених даній проблемі, всі вони мають фрагментарний характер, бо присвячені лише окремим складовим військової безпеки.

Проведений хронологічно-проблемний аналіз факторів, які обумовили становлення національних військових організацій у колишніх радянських республіках свідчить, що необхідність їх формування була зумовлена соціально-політичними та економічними процесами, що відбувались на їх територіях і у світі загалом.

Після розпаду СРСР Радянські республіки отримали шанс для самовизначення подальшого свого політичного розвитку, визначення національних пріоритетів, нової побудови національної безпеки, модернізації та трансформації своїх збройних сил в існуючі колективні військово-політичні та безпекові міжнародні системи, регіональні організації. Всі вони обрали демократичний шлях розвитку. До влади прийшли непідготовлені люди [2].

Дванадцять пострадянських республік підписали Договір про СНД (співдружність незалежних країн), окрім трьох прибалтійських республік (Латвії, Литви та Естонії). 8 грудня 1991 р. Україна, Білорусія та Росія підписали договір про створення політико-економічного союзу – СНД (Мінська угода). 21 грудня цього ж року до них приєдналось ще 8 республік, а в жовтні 1993 р. до співдружності прийняли Грузію. Україна виступила співзасновницею організації, але не підписала у цілому і не ратифікувала статут СНД, тому перебуває у становищі спостерігача. Україна заперечила перетворення співдружності незалежних держав на між-

державне утворення зі своїми органами влади і управління, а також надання її статусу суб'єкта міжнародного права. 21 грудня 1991 р. Україна заявила, що рішення СНД можуть носити тільки рекомендаційний характер, її кордони з Росією та Білорусією є недоторканими, вона буде створювати власні Збройні Сили (ЗС) на базі ЗС СРСР, які дислоковані на її території, прагнучи набути без'ядерного статусу на підставі Декларації про державний суверенітет і не входитиме до військових блоків, а перебування стратегічних ЗС на території України є тимчасовим. Ці положення залишились обов'язковими для Президента України, Прем'єр-міністра та структурних ланок виконавчої влади. Україна не бере участі у роботі Ради колективної безпеки СНД. У засіданнях Ради міністрів оборони Україна бере участь у якості спостерігача. Україна обмежує свою участь у багатосторонній військовій, прикордонній співпраці та миротворчій діяльності. Однак, приймає участь у роботі антитерористичного центру СНД. Україною не підписані договір про колективну безпеку від 15 травня 1992 р., положення про Раду міністрів оборони від 15 травня 1994 р., рішення Ради глав держав про штаб з координації військового співробітництва, рішення про затвердження Положення про колективні сили з підтримкою миру у СНД від 10 січня 1996 р., договір про співпрацю в охороні кордонів держав-учасниць від 26 травня 1995 р. 14 серпня 2008 р. Грузія вирішила вийти з членів СНД і 18 серпня 2009 р. перестала бути членом СНД. Таким чином співдружність незалежних держав тепер нараховує 10 членів. Головні інтереси України у співпраці у рамках СНД знаходяться у гуманітарній сфері, пріоритет – у економічній співпраці [3].

15 травня 1992 р. сім пострадянських республік Вірменія, Білорусія, Казахстан, Киргистан, Таджикистан і Узбекистан на чолі з Росією підписали договір про колективну безпеку і заснували військово-політичну Організацію договору про колектив-

ну безпеку ОДКБ, вважаючи цей шлях найприйнятнішим для забезпечення власної національної безпеки і оборони. Згодом деякі з них вийшли з цих організацій, інші перейшли у ранг спостерігачів. Одна Білорусія у цьому питанні пішла найдалі від усіх, утворивши союз з Російською Федерацією [4].

Частина колишніх радянських республік, серед них і Україна, не визначились і перебувають у багатовекторному або частково ізольованому становищі, вважаючи свою позицію самостійною і незалежною, що становить певні ризики та загрози у військово-оборонній сфері у теперішній час та найближчій перспективі.

Прибалтійські країни період перебування у складі СРСР визнали окупаційним, що дало їм змогу пройти досить скорочений шлях до членства у НАТО і ЄС. У цьому їх одностайно підтримали країни Європи та Євроатлантичного альянсу. Військово-історичний досвід вступу і перебування прибалтійських республік у НАТО посилив європейську безпеку Північно-Східної Європи, зміцнив військовий потенціал кожної з республік.

Для України залишається військово-політичною проблемою перебування на її території військових підрозділів РФ. Нейтранітет України не визнаний. В умовах позаблоковості та задекларованого нейтралітету Україна може розраховувати тільки на власні збройні сили і здоровий глузд потенційного агресора.

Під час економічної кризи і фінансової скрутки Україна пробує реформуватися та модернізувати свої збройні сили. З власної ініціативи наша держава відмовилася від Північноатлантичної інтеграції і перспектив вступу до Євросоюзу, перетворившись на «сіру», буферну, транзитну країну. Географічно європейська країна цурається увійти в європейське співтовариство на основі демократичних цінностей. У країні не має конкретного поетапного плану зовнішньополітичної діяльності, звучать політичні

декларації. Стратегічні партнери США, Росія, Китай, Молдова, Польща все більше віддаляються від прагматичних партнерських кроків у бік України. Країна шукає баланс між своїми національними інтересами і відносинами з США, Європою, Росією, Китаєм. Провідні країни світу не можуть бачити в Україні надійного та передбачуваного партнера через часту зміну стратегії зовнішньополітичного курсу. Відносини з Росією для України нерівноправні без дотриманням балансу національних інтересів і взаємної поваги.

У цей час, Україна не може будувати свою військову безпеку не враховуючи позиції Росії та своїх безпосередніх сусідів. Росія прагне стратегічної політико-економічної залежності України. Тиск з боку Росії йде з використанням політичних, економічних (енергетичних) важелів, дипломатичних, інформаційних. РФ проникає і продовжує проникати у стратегічні галузі України: банківську систему, енергетику, авіацію, космічні розробки, агропромисловий комплекс, оборонно-промислові об'єкти. Україна оточена з двох сторін антагоністичними військово-політичними блоками – НАТО і ОДКБ.

Україна потребує політичної стратегічної рішучості на цьому шляху. Спроба винесення питання військової стратегії на всенародний референдум це політизація стратегічних військово-оборонних рішень. Ці питання суто фахові. Рішення по цих питаннях повинно приймати військово-політичне керівництво країни. Інтеграція України до НАТО була українська ініціатива. На даний час, країни-засновники Альянсу перестали обговорювати «українське питання», воно відійшло у минуле. США (адміністрація Обами) не втручаються у російсько-український конфлікт з цієї проблеми. Питання вступу України до НАТО було серйозним подразником в українсько-російських відносинах. Історичним прикладом військової самотності може слугувати грузинсько-російський військовий конфлікт

влітку 2008 р., коли Грузія залишилась одна перед військовим потенціалом ядерної країни.

Фінансові витрати України на потреби військової оборони перебувають на недостатньому рівні. Для прикладу, вони в п'ятеро менші від оборонних витрат Польщі, де населення становить 38 млн., а чисельність армії сягає 100 тис. військовослужбовців. З року у рік не виконуються бюджетні вимоги витратної частини Міністерства оборони. Вони нижчі від мінімальних потреб. У концептуально-стратегічних та доктринальних документах Україна чітко (конкретно) не визначила свої виклики, ризики, загрози та небезпеки, хоча вони присутні (Придністровський конфлікт, перебування російського військово-морського флоту на українській території, енергетична залежність, відсутність реальних військово-політичних гарантій за добровільну відмову від ядерної зброї). Україна не є гравцем на театрі військових дій (ТВД) Європи, хоча проводить реформу збройних сил у контексті більшої оперативної сумістності з збройними силами НАТО, ОБСЄ та миротворчими силами ООН. Україна не визначила свої зовнішньополітичні пріоритети у військово-технічній співпраці з іноземними державами, через неспроможність державного фінансування науково-дослідної та конструкторської роботи, відсутності єдиних технічних стандартів. Військовий напрямок вимагає поглиблення інтероперативності і сумісності як у виробництві, так і застосуванні військової техніки та озброєння.

Підписавши 5 грудня 1994 р. «Будапештський меморандум» Україна втратила свій військовий ядерний стратегічний, а згодом і тактичний потенціал, не отримавши реальної гарантії безпеки від інших підписантів: Великої Британії, США, Франції, Росії, Китаю. Сторони меморандуму взяли на себе відповідальність утримуватись від економічного тиску на Україну [5]. Згодом Росія відмовилася від надання додаткових гарантій зсилаючись на Договір про

дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією ст. 3: «Високі Договірні Сторони будують відносини одна з одною на основі принципів взаємоповаги суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушеності кордонів, мирного врегулювання суперечок, незастосування сили або погрози силою, включно з економічними та іншими способами тиску...» [6]. Виходячи з тексту наведених міжнародних документів Російська Федерація двічі констатувала свої наміри про незастосування у відношенні України економічних санкцій. На жаль ці зобов'язання не виконуються. Механізму відповідальності не передбачено. У цьому протистоянні наша держава залишилась самотньою.

Відмовившись від силового фактору, Україна пробує забезпечити національну безпеку виходячи з положень міжнародних договорів. 6 липня 2010 р. 345 депутатів Верховної Ради України (ВРУ) проголосували за Постанову про звернення депутатів «Без'ядерному статусу України – реальні гарантії» до законодавчих органів США, Великої Британії, Франції, Росії та Китаю (країни-гаранти). З Китаєм таких адресних гарантій безпеки Україні пощастило отримати, домовившись підписати Спільну декларацію про встановлення та розвиток відносин стратегічного партнерства від 20 червня 2011 р. Такі договори повинні були бути логічним кроком для розвитку Будапештського меморандуму [7].

Стан військової безпеки України військовими фахівцями визначається як кризовий. 68% українських громадян вважають, що ЗСУ не здатні захистити країну у разі виникнення реальної загрози. 73% впевнені, що збільшення фінансування не поліпшить безпекових гарантій.

21 квітня 2010 р. без попереднього громадського обговорення президенти Росії та України Д. Медведєв та В. Янукович підписали Харківські угоди про продовження перебування російського ВМФ на 25 років в обмін на обіцянку знизити ціну на газ до

100 \$ за 1 000 куб. м. Як відомо російська сторона слова не дотримала і встановила ціну на газ 516 \$ з 1 січня 2012 р. 27 квітня 2010 р. у стінах ВРУ відбулась ратифікація Угоди з питань перебування ЧФ РФ на території України (Харківські угоди). До цього законопроект був підтриманий профільним парламентським комітетом та особисто Президентом України В. Януковичем. За результатами голосування 236 голосів – за, 0 – проти, 2 – не голосували. У відповідності до реєстрації у сесійній залі на той час знаходилось 211 депутатів. Закон України про ратифікацію згаданої Угоди продовжив перебування ЧФ РФ з 2017 р. ще на 25 років, з правом додаткової автоматичної пролонгації на п'ять років. Орендна плата за перебування ЧФ РФ в розмірі 100 млн. \$ передбачена аж з 2017 р. Громадська думка була знехтувана. В парламентській залі з цього питання відбулись бійки між депутатами. Кілька з них були госпіталізовані. Підписавши у квітні 2010 р. Угоду про продовження перебування ЧФ РФ на території України [8] влада показала свою алогічність у побудові власної системи національної безпеки та її далекоглядного державного забезпечення. Пролонгація перебування російського флоту на території України є серйозною перешкодою на її інтеграційному шляху до ЄС, не відповідає національним інтересам нашої держави. Цей факт несе виклик безпеці країн Чорноморського регіону. Це проявляється в інцидентах у ході навчання російських підрозділів на території Криму, в проблемах контролю за їх діяльністю, чисельністю та озброєнням ЧФ, у нецільовому використанні відповідної інфраструктури, в багатьох випадках відсутності угод про її оренду, у незаконному утриманні гідрографічних об'єктів. Україна немає можливості гарантувати відсутність ядерної зброї на кораблях ЧФ РФ, що базуються на території нашої країни. Російський Чорноморський флот має на озброєнні ракетний крейсер «Москва», сторожові катери «Пітлівій», «Ладний», літаки типу

Літак типу Су-24 ЧФ РФ – потенційний носій ядерної зброї

Су-24, бойові гелікоптери Ка-27, які потенційно можуть вважатись носіями ядерних боезарядів [9].

Присутність ЧФ вносить суспільно-політичну нестабільність на Кримському півострові, дає підґрунтя для активізації проросійських організацій, які роблять спроби посісти серед населення сепаратизм. Не врегульованими залишаються питання екологічної безпеки, використання повітряного простору і полігонів для проведення бойової підготовки, дислокації об'єктів соціально-економічної сфери ЧФ на території України у м. Севастополі, здійснення контролю за діяльністю військових формувань РФ, проведення верифікації (перевірка відповідності кількісного складу і основних озброєнь). Майно, приміщення і земля, якими користується ЧФ не інвентаризовані, не оцінені, договорів оренди не має, плата за користування не поступає. Україна обкрадає себе сама. Все це стає причиною політичного напруження між двома країнами. Не виконання військовими підрозділами ЧФ РФ українського законодавства, а особливо Закону України «Про порядок допуску та умови перебування підрозділів Збройних Сил інших держав» від 22 лютого 2000 р. провокує міжнародні правові інциденти,

пасивне втягування нашої держави у військові конфлікти. Характерним прикладом було використання ЧФ з території України у російсько-грузинській війні 2008 р.

У серпні 2011 р. мерія Москви виключила з столичного бюджету статтю про фінансування Чорноморського флоту РФ у Криму. До цього таке фінансування становило 70,6 млн. руб. (2,4 млн. \$). Фінансування було розпочато 1994 р. по особистій ініціативі екс-мера

Ю. Лужкова через фонд «Москва-Севастополь». 2004 р. мерія Москви приймала трьохрічні програми про виділення субсидій флоту та російській діаспорі в Україні, в основному у Криму. Гроші використовувались на ремонт казарм, будівництво школ у Севастополі для дітей російських моряків, виплату зарплати вчителям, будівництво житла для моряків, навіть на організацію бойових чергувань військового корабля «Керч» та ракетного крейсера «Москва». 2006 р. фінансова допомога становила 100 млн. руб (3,38 млн. \$), 2008 р. – 160 млн. руб. (5,4 млн. \$), 2009 р. – 69,9 млн. руб. (2,35 млн. \$), 2010 р. – 85,8 млн. руб. (2,9 млн. \$). Ю. Лужков Міністерством зовнішніх справ України визнавався персоною нон-грата за антиукраїнські вислови у Севастополі і призв повернути Севастополь до складу Росії. Російські політики, у тому числі депутат Держдуми РФ, К. Затулін вважає знаходження Чорноморського російського флоту у Севастополі – стабілізуючим фактором зовнішньої політики Росії. З викладеного можна зробити висновок, перебування ВМФ Росії в Україні далекоглядна військово-політична стратегія скерована проти національних інтересів України.

Питання військової безпеки відображені у Конституції України, Основах (концеп-

ції) національної безпеки, Основах (концепції) зовнішньої політики, законах «Про основи зовнішньої та внутрішньої політики», «Про основи національної безпеки», «Про оборону України», «Про Збройні сили України», «Про розвідувальні органи України» «Про цивільну оборону України» та інші.

На початку квітня 2011 р. Національний інститут стратегічних досліджень при Президенті України розробив нову редакцію Стратегії національної безпеки [10], де були перераховані всі внутрішні та зовнішні загрози. До цього Кабінет Міністрів України виконував попередню Стратегію національної безпеки 2007 р., підписану В. Ющенко. Слід зазначити, що у документі не були вказані прямі військові загрози. Увага акцентується на зменшенні гарантій безпеки для позаблокових країн в умовах зростання напруги та дестабілізації у світі, а також розповсюдження проявів тероризму, піратства, нелегальної торгівлі зброєю. окремо згадується про заморожені конфлікти на кордоні України – Придністров'ї, не вирішене питання делімітації та демаркації морських кордонів між Україною і Російською Федерацією, незавершеність визначення умов перебування російського військового флоту у Криму. Серед внутрішніх загроз названо корупцію, невиконання законів та їх недосконалість, економічну нестабільність, енергетичну залежність, демографічну кризу, нестабільну ситуацію в суспільстві. Діюча Стратегія національної безпеки України офіційно опублікована у Посланні Президента України «Модернізація – наш стратегічний вибір» як додаток до розділу 4 «Україна в посткризовому світі». Стратегія передбачає про-

ведення політики позаблоковості (основа оборонної доктрини) та багатополярності у міжнародних відносинах, продовження політики євроінтеграції, співпрацю з стратегічними партнерами РФ і США, активізація особливих інтересів у Центрально-Східній Європі та Чорноморсько-Каспійському регіоні, забезпечення національної безпеки за власний рахунок, створення «периметру безпеки» вздовж кордону України, участь в оборонній політиці ЄС, продовження інтенсивної співпраці з НАТО, посилення двосторонніх відносин з Німеччиною, Францією, Великою Британією [12].

На ці питання викладені у проекті Стратегії національної безпеки повинна дати відповіді Воєнна доктрина (декларація державної політики у сфері військової безпеки) [11]. Військова доктрина відкритий документ, який вказує на військово-політичну діяльність держави. Документ розробляється за участю суспільно-політичних інституцій і не може містити закритих тем. У нашому випадку її розробляло Міністерство оборони України. За результатами ознайомлення з обома проектами можна дійти висновку, що вони дублюють один

Російський ракетний крейсер «Москва» на рейді у територіальних водах України (Чорне море)

одного. Військова доктрина не дає конкретної відповіді про конкретні міри по захисту національних інтересів України, а лише констатує, що захист повинен відбуватись в умовах позаблоковості і що в Україні не має зовнішніх ворогів. Цей документ знаходиться на черзі для затвердження Президентом України В. Януковичем.

У квітні 2011 р. Кабінет міністрів України затвердив Воєнну доктрину країни, не дочекавшись проекту Стратегії національної безпеки і оборони, як і Стратегії реформування і розвитку Збройних Сил України. Цей документ викликав багато запитань у експертів та фахівців з питань військової безпеки. Президент Янукович В., прийшовши до влади у листопаді 2010 р. заявив про необхідність розробки нової редакції Воєнної доктрини, де основна ціль заявити про позаблоковий статус України. Попередня Воєнна доктрина була прийнята 2004 р. і передбачала кінцеву мету – вступ до НАТО та євроатлантичну інтеграцію.

1 липня 2010 р. був прийнятий Закон «Про основи внутрішньої і зовнішньої політики», де у першому розділі ст. 11 проголошено, що Україна є позаблоковою державою, не бере участі у військово-політичних блоках, буде продовжувати конструктивне партнерство з НАТО та іншими блоками, забезпечувати інтеграцію до ЄС [13]. Слід зазначити, що вказаний закон внес зміни до деяких ст. 6 та 8 ЗУ «Про основи національної безпеки України» виключивши слова «євроатлантичне партнерство» і «Організація Північноатлантичного договору» [14].

17 листопада Рада національної безпеки і оборони України прийняла рішення «Про виклики і загрози національній безпеці України в 2011 р.», яке 10 грудня 2010 р. було затверджене відповідним Указом Президента України. У рішенні РНБОУ у військовій сфері згадуються наступні кроки по державному забезпеченням національної безпеки: врегулювання придністровського конфлікту; розробка концепції українсько-румунських відносин; належне фінансування ЗС України; розробка нової

Воєнної доктрини, проекту Стратегічного оборонного бюлетеня і Державної комплексної програми реформування і розвитку ЗСУ на 2011–2015 рр.; розробка Державної програми розвитку озброєння і військової техніки ЗСУ на 2011–2015 рр.; впровадження Єдиної автоматизованої системи управління ЗСУ і перехід систем зв’язку ЗСУ на цифрові засоби; підвищення грошового забезпечення військовослужбовців ЗСУ; розробка нової редакції Стратегії національної безпеки України, створення єдиної загальнодержавної системи протидії кіберзлочинності [15].

Послідовність впровадження стратегічних військово-оборонних та безпекових документів передбачає логічність кроків у розробці та прийнятті спочатку концепції, потім стратегії, згодом доктрини, а після цього стратегічного оборонного бюлетеня і державних програм. На даний час в Україні Воєнна доктрина не набула чинності, тому країна не має відповідей на зовнішні військові виклики та загрози національній безпеці, відсутня програма державного забезпечення військової безпеки, проведення підготовки до військового захисту. Це третя Воєнна доктрина України, дві попередні були прийняті 1993 році та 2004 році.

При складній економічній ситуації і обмеженості фінансових можливостей, в умовах позаблоковості влада запропонувала зменшити ЗС України у 2011 році до 192 тис., з яких 144 тис. військовослужбовців.

Наведені факти красномовно говорять про декларативність намірів української влади, на фоні яких знижується обороноздатність ЗС, їх спроможність дати відсіч агресорові у сучасних geopolітичних умовах. Відсутність дієвих гарантій забезпечення національної безпеки України у військовій сфері вказує на слабкість позиції України на можливому сучасному театрі військових дій. Військово-політична ситуація вимагає посилення оборонної та безпекової могутності від сучасних держав, а особливо для позаблокових, які можуть надіятись тільки на свої власні сили і ресурси.

ДЖЕРЕЛА

1. Лукас Е. Нова холодна війна. Як Кремль загрожує і Росії, і Заходу. – К.: Темпора, 2009. – 488 с. ISBN 978-966-8201-60-8.
2. Хасбулатов р.И. Полураспад СССР. Как развалили сверхдержаву / Руслан Хасбулатов. – М.: Яузапресс, 2011.– 512 с.– (Главный свидетель. Сенсационные мемуары).
3. Міністерство юстиції України. Офіційний сайт. Андрієва Тамара Володимірівна. Директор Департаменту правової експертизи міжнародних договорів. Історія членства України у СНД. 2003. Інтернет-ресурс. Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/55>.
4. Організація договору про колективну безпеку (ОДКБ). Офіційний сайт. Інтернет-ресурс. Режим доступу: <http://www.dkb.gov.ru/>, <http://www.odkb.gov.ru/prez/prez.pdf>.
5. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. 5.12. 1994 р. Верховна Рада України. Законодавство. Офіційний сайт. Інтернет-ресурс. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_158 .
6. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією. 14. 01.1998 р. Верховна Рада України. Законодавство. Офіційний сайт. Інтернет-ресурс. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_006.
7. Гриневецький Сергій. Позаблоковість України в «мінливому світі». Дзеркало тижня. – № 36. – 8 жовтня 2011р. – С. 4.
8. Харківська угода. Угода між Україною та Російською федерацією з питань перебування Чорноморського флоту РФ на території України. 21 квітня 2010 р. м. Харків. Тест угоди. Інтернет видання. Резонанс Волинь. Блог українська альтернатива. Інтернет-ресурс. Режим доступу:http://rezonans.volyn.net/blog/kharkivska_ugoda_povnyj_tekst/2010-04-28-38.
9. Дацька Наталія. Питання базування Чорноморського флоту РФ на території Криму у контексті Українсько-російських відносин. Науковий блог НУ «Острозька академія». Офіційний сайт. Інтернет-ресурс. Режим доступу: <http://naub.oa.edu.ua/2010/pytannya-bazuvannya-chornomorskoho-flotu-rf-na-teritoriji-krymu-v-konteksti-ukrajinsko-rosijskyh-vidnosyn/>.
10. Національний інститут стратегічних досліджень при Президенті України. Стратегія національної безпеки України. Квітень 2011 р. Офіційний сайт. Інтернет-ресурс. Режим доступу: www.niss.gov.ua/.../2011.../0415_rez.ppt.
11. Володимир Фурашев. Проект нової військової доктрини України: керівництво до дій чи декларація? Віче. Журнал Верховної Ради України. Офіційний сайт. Інтернет-ресурс. Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2674/>
12. Стратегія національної безпеки України. Послання Президента України «Модернізація – наш стратегічний вибір». Додаток до розділу 4 «Україна в посткризовому світі». 07.04. 2011 р. Офіційний сайт Президента України. Інтернет-ресурс. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/19738.html>.
13. Закон України «Про основи внутрішньої і зовнішньої політики». Відомості ВРУ. – 2010. – № 40. – С. 527.
14. Закон України «Про основи національної безпеки України». Відомості ВРУ. – 2003. – № 39. – С. 351.
15. Рішення РНБОУ «Про виклики і загрози національній безпеці України в 2011 р.». 17 листопада 2010 р. Офіційне Інтернет-представництво Президента України. Інтернет-ресурс. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/ru/documents/12624.html>
16. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива. Монографія / Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т. пробл. Міжнар. Безпеки; За заг. ред. С. І. Пирожкова. – К: НПІМБ, 2001. – С.422-428.
17. Синовець П. Сучасна «проблема ПРО»: Чорноморський вектор і можливі наслідки для України. / П. Синовець // Інтернет-ресурс. Код доступу: <http://nomos.com.ua/content/view/315/82/>.

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІОГРАФІЯ

ПЕРШИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД АРМІЇ УНР (1919–1920 рр.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

Тетяна ШВІДЧЕНКО,
*асpirант Київського Національного університету
імені Тараса Шевченка*

Швидченко Тетяна. Перший Зимовий похід армії УНР (1919–1920 рр.): історіографічний аналіз.

У статті проаналізовано різноманітні аспекти відображення в історіографії діяльності армії Української Народної Республіки у Первому Зимовому поході в запіллі Червоної та Добровольчої армій. Систематизовано структуру джерельної бази, вияснено різноманітні аспекти оцінок учених щодо даної проблематики.

Ключові слова: Перший Зимовий похід, армія Української Народної Республіки, Українська Галицька Армія, українська революція 1917–1921.

Швидченко Тетяна. Первый Зимний поход армии УНР (1919–1920 гг.): историографический анализ.

Проанализированы различные аспекты отражения в историографии деятельности армии Украинской Народной Республики в Первом Зимнем походе в тылу Красной и Добровольческой армий. Систематизирована структура источниковой базы, выяснены различные аспекты оценок учёных по данной проблематике.

Ключевые слова: Первый Зимний поход, армия Украинской Народной Республики, Украинская Галицкая Армия, украинская революция 1917–1921.

Shvydchenko Tatjana. *Of the first winter campaign army UNR (1919–1920): historiographical analysis*

Analyzed various aspects reflected in the historiography of the Ukrainian People's Republic Army in the First Winter Campaign in Red and rear of the Volunteer Army. Systematized structure of the source base, unknown aspects of the various estimates of scientists on this issue.

Keywords: the First Winter campaign, the army of the Ukrainian People's Republic, Ukrainian Galician Army, the Ukrainian revolution 1917–1921.

Перший Зимовий похід Армії Української Народної Республіки під проводом Михайла Омеляновича-Павленка в запіллі Червоної та Добровольчої армій дає змогу глибше і детальніше розглянути цю сторінку історії України в контексті української національно-визвольної боротьби 1917–1921 років, а також переосмислити і адекватно відтворити події 1919–1920 років. Не зважаючи на те, що активне висвітлення цього питання в Україні почалося лише після проголошення незалежності, потрібно згадати низку важливих праць, які можуть слугувати вагомим фактологічним матеріалом дослідження, оскільки були написані учасниками подій. Наразі вони є базовим матеріалом, на якому ґрунтуються дослідження науковців усіх наступних періодів вивчення даної тематики.

Вагомим внеском у джерельну базу Зимового походу стала праця генерала М. Омеляновича-Павленка «Спогади командарма (1917–1920)» [1]. У цій книзі подано події з детальним аналізом послідовності боїв, партизанських операцій, переміщень та дислокації частин армії УНР. Також представлено десятки схем з описом маршрутів, їхнім датуванням та іншими, корисними для дослідження, деталями. М. Омелянович-Павленко аналізує відносини між УГА й армією УНР, висвітлює своє суб'єктивне ставлення до політичного контексту акції, її історичної ролі.

Автор висловлює думку, що Першому Зимовому походу приділена замала увага, і через особисті відносини серед командної верхівки УНР, рейд ігнорували, применшували його значимість для української революції. Це могло стати поштовхом для інших крайнощів – перебільшення значимості

походу, приписування йому інших цілей і мотивів ніж було насправді, міфологізацію та героїзацію окремих епізодів чи постатей.

У «Спогадах командарма (1917–1920)», в чотирьох частинах, які поділяються на окремі розділи, постапно ведеться розповідь про перебіг рейду. У вступі М. Омелянович-Павленко характеризує завдання своєї праці: «....Дати нарис, який би освітлював похід не тільки з військово-фахового боку, але також ті обставини, в яких той похід відбувся і які привели його до успішного кінця.» [1, С. 228].

У праці подаються не лише списки командирів, їхня характеристика, реєстр штабу армії, спогади учасників боїв, а й роздуми політичного та військового спрямування, про причини, специфіку і наслідки тих чи інших подій української історії. Також надається інформація про реорганізацію піших частин, характерні риси штабів армії з наведеним для прикладу реєстром, коротка характеристика командного складу армії. Автор зазначає, що його опису бракує переліку старшин і козаків, що загинула під час походу. Він подає інформацію тільки про Наддніпрянську українську армію, зазначаючи, що Галицька армія потребує окремого розгляду [1.-С. 394].

М. Омелянович-Павленко видав ще кілька праць, які стосуються теми Першого Зимового походу, серед них варто відзначити книгу «Чотар У.Г.А. Кочуржук із Надвірної лицар українського Залізного хреста» [2]. В цій праці автор торкається проблеми ролі молодих старшин у ході воєнно-політичних дій української національно-визвольної революції. Зокрема, на прикладі з життя четара Кочуржука, який в 1919–1920 роках взяв участь у Зимовому поході.

Окремою важливою працею, що стосується вказаної проблеми, є «Записки генерал-хорунжого» Юрія Тютюнника [3], заступника командувача Дієвої армії УНР М. Омеляновича-Павленка. У книзі є окремий розділ «Зимовий похід 1919–1920», у якому поданий аналіз подій на базі власних спогадів, наказів та розпорядженнях по армії та дивізіях, оперативних звітів, листах та заявах урядових осіб, документах вилучених у ворожих сил, перехоплених радіозвітах, даних преси. В цю працю увійшли політичні огляди Ю. Тютюнника, дані про бойові дії та організацію війська і особисті спостереження та оцінка подій автора.

Ю. Тютюнник розглядає причини, які не дали остаточно об'єднатися Дієвій армії з Українською Галицькою Армією. Зокрема, він приходить до висновків, що на заваді цьому процесу стала партізанска діяльність Дієвої армії УНР, а також швидкий наступ Червоної армії. У результаті УГА залишилася на місці та фактично опинилася між радянською і Добровольчою арміями. Автор зазначив, що ліквідація регулярного українського фронту стала передчасною, оскільки вже у другій половині грудня Добровольчча армія відступала на південний схід. Також Ю. Тютюнник розглядає питання роз'єднаності армії з політичною верхівкою, яка перебувала тоді за кордоном, вказує на те, що це стало однією з головних причин скрутного становища українського війська. Як приклад, наводить дані, що свідчать про низький авторитет політичної верхівки серед населення України вже в листопаді 1919 року, згадуючи при цьому Пашковецьку республіку [3.-С. 105–106].

Детальну увагу Ю. Тютюнник приділяє нараді командуючих дивізіями 21 січня 1920 року в с. Гусівці на Єлисаветщині, де було вирішено припинити боротьбу проти Добрармії і розпочати війну безпосередньо з Червоною армією [3, С. 165]. Він зазначає, що армія розділилася на Північну групу (Волинська та Київська дивізії) та Південну (запорожці, Третя дивізія і штаб армії)

з метою пройти небезпечну ділянку оточену ворожими військами та об'єднатися згодом в умовленому місці. Автор описує спроби впливу на загальну ситуацію серед цивільного українського населення з боку московської влади, які здійснювалися за допомогою поширення пропагандистських матеріалів.

У праці прем'єр-міністра УНР Ісаака Мазепи «Україна в огні й бурі революції 1917–1921» [4], Зимовий похід також займає значну частину опису. Автор аналізує значення рейду в ході визвольної боротьби українського народу, широко висвітлює основні проблеми партизанського походу в денкінському і більшовицькому запіллі, детально розглядає головні події напередодні рейду, хоча й не торкається питань чисельності, кадрового складу, перебігу бойових дій. У цій праці автор робить одне з найбільш повних тлумачень військового походу, теоретично осмислюючи узагальнену картину подій. І. Мазепа аналізує феномен Зимового походу в контексті соціально-політичних умов української національно-визвольної революції. «Зимовий похід – це була акція еліти українських збройних сил. Цим Зимовий похід залишив такі глибокі сліди на Україні.» [4, С. 139]. Велику увагу автор приділяє питанню розвитку партизанського руху в Україні, він чітко виділив початок кінця українського партизанського руху, пов'язавши його з утворенням більшовицьких апаратів влади, які знаходилися під захистом регулярних більшовицьких частин.

В іншій своїй праці «Огнева проба: Українська політика й стратегія в добі Зимового походу 1919–1920» [5] І. Мазепа також детально розглядає події, що стосуються Першого Зимового походу, але в цій книзі він приділяє більшу увагу проблемам не воєнної, а політичної історії.

Автор висвітлює події, які відбувалися безпосередньо перед Зимовим походом, звертаючи увагу на таємний договір УГА з політичною верхівкою Добровольчої армії. І. Мазепа пояснює цей крок не тільки ка-

тастрофічним станом галицького війська, а й політичною орієнтацією Є. Петрушевича.

У своїх спогадах він описує соціальну складову української національно-визвольної війни, так в основному активну участь у ній приймали вчителі, кооператори й свідомі селяни. Православні священики здебільшого дотримувалися нейтральної позиції, не виявляючи прихильності до української справи [5, С. 92]. Серед українського населення поширювалися чутки з боку радянського керівництва: армія Зимового походу – це «банди Тютюнника»; вони мали за мету приховати ту інформацію, що українська армія ще продовжує існувати й продовжує боротьбу [5, С. 90].

У підсумках І. Мазепа переконаний в тому, що Зимовий похід виявився вдалим та виконав поставлені цілі.

Серед праць, які торкаються Першого Зимового походу, виділяється і книга генерал-полковника Армії УНР, командира Залізної дивізії Олександра Удовиченка «Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських збройних сил 1917–1921» [6], вона містить чимало узагальнюючих фактів. Зокрема, автор наводить ряд цифр, які дають підстави більш аргументовано оцінити значення Зимового походу. Він зазначає, що за час рейду українські дивізії пройшли понад дві з половиною тисячі кілометрів, що в середньому складає шістнадцять з половиною кілометрів щоденно. У цей час, за даними О. Удовиченка, українські військові формування одержали перемогу у понад п'ятдесяти боях з ворогом. Також в книзі наведено багато статистичних даних щодо кількості наявної зброї, взятих полонених, військової здобичі тощо.

Автор структуровано та поетапно розповідає про основний перебіг подій Зимового походу, доповнюючи опис інформацією про загально-політичний стан на території України в 1919–1920 роках. Більшість наведених матеріалів розкриває перебіг походу, в них з'ясовуються маловідомі факти,

подається перелік військових формувань, їх командирів тощо. Серед інших праць насамперед треба виділити монографію колишнього ад'ютанта Головного отамана військ УНР Олександра Доценка – «Зимовий похід» [7], яка є одним з найбільш вагомих досліджень цієї проблеми. Автор провів детальний аналіз перебігу військового походу загалом і окремих операцій зокрема, що дає можливість по новому глянути на постановку проблеми, оскільки подає не тільки свої думки й висновки, а також навів велику групу джерел (накази по Армії УНР, оперативні і політичні звіти, доповіді та повідомлення урядовців і військових, щоденник полку Чорних запорожців, мапи, перехоплені у ворога матеріали тощо). Цінність цієї праці полягає в тому, що в ній розписані фактично всі аспекти Зимового походу в хронологічному порядку.

О. Доценко у своїй праці наводить приблизні цифри стану армії, після повернення з походу, також підводить підсумки походу і подає до огляду тактичні прийоми, якими користувалося командування армії УНР і завдання, які воно ставило для частин [7, С. CXXV–CXXVI]. Автор стверджує, що головна мета Зимового походу була виконана – з рейду армія повернулася неушкодженою, отже загальними силами її було збережено. О. Доценко припускає, що армія УНР в Зимовому поході дала можливо унікальний приклад провадження партизанської боротьби в подібних умовах протягом довгого періоду часу [7, С. CXXVI]. В честь Зимового походу було створено орден «Залізного хреста», яким було нагороджено всіх учасників рейду.

Важливими для розгляду теми історіографічного дослідження Першого Зимового походу є публікації в періодичних виданнях, на приклад, стаття Юрія Каліберди «З-я Залізна дивізія Армії Української Народної Республіки (за спогадами та життєписами військових мемуаристів)» [8]. У публікації наводиться короткий історіографічний огляд та простежується бойовий шлях За-

лізної дивізії, яка брала участь в Зимовому поході 1919–1920 років. Стаття базується головним чином на спогадах учасників військових дій, зокрема монографії Олександра Удовиченка «Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії військ УНР» [9].

Другий період в історіографії проблеми починається в кінці 1950-х, на початку 1960-х років. У цей час в еміграції виходить грунтовна збірка документальних матеріалів з даної теми «У 50-річчя Зимового походу Армії УНР, 1919–1920» [10], яка містить листи, спогади, фотографії та інші документи, що стосуються Зимового походу. У численних матеріалах розміщуються різноманітні подробиці військових дій Армії УНР в період 1919–1920 років. Зокрема не тільки безпосередньо перебіг воєнних операцій, а й побутові описи з життя військових підрозділів армії УНР. У Зимовому поході кухонь не було, особливо на початку, продукти та запаси фуражу постачалися з українських сіл. Недостача набоїв і рушниць поповнювалася трофеями з успішних боїв з Червоною армією, або діставали теж від людей з сіл [10, С.222]. У збірці є опис Вапнярської операції генерал-полковником Михайлом Кратом, під час якої відбувся розгром 14-ї радянської армії [10, С. 196–210], а також оригінальна розповідь про взяття Вознесенська [10, С. 44–45].

У збірці поданий детальний маршрут армії УНР від 6 грудня 1919 року до 6 травня 1920 року [10, С. 127–134].

У цей період в закордонних часописах публікується ціла низка статей, що прямо або опосередковано стосуються теми Першого Зимового походу. Ці матеріали мають переважно невеликий обсяг, основані більшою мірою на спогадах учасників походу, або на аналізі їхніх праць.

Стаття учасника Першого Зимового походу Івана Козака «Перший Зимовий похід» [11] містить побіжні згадки про події самого рейду, більшу увагу автор приділяє стосункам армії УНР з частинами УГА. Так, він наводить приклади, які підтверджують

співпрацю цих двох українських армій: «У місті Пикові, де стояла галицька артилерія, вона виміняла Київській Групі старі гармати на нові і ще „позичила“ десяток коней. Також лікарні галицьких частин приймали радо ранених учасників Зимового Походу для лікування.» [11, С. 6].

I. Козак називає Перший Зимовий похід всебічно успішним, протиставляючи його героїчним, але невдалим боям під Крутами, трагедії під Базаром, битві під Бродами та ін. На його думку, зимовий рейд армії УНР 1919–1920 років був повним мілітарним і моральним успіхом [11, С. 8].

Звіт Теодора Грінченка про зустріч в честь річниці Зимового походу, надрукований у статті «50-ті роковини закінчення Зимового походу» [12] містить перелік учасників та регламент заходів події. В цій статті автор висловлює думку про те, що свято лицарів ордену Залізного хреста – 6 грудня, несправедливо замовчувалося серед української еміграції. Т. Грінченко зазначає, що український народ має любов до роковин і панахид, але не відзначає перемог [12, С. 39].

Є матеріали, які висвітлюють зовсім малодослідженні аспекти проблематики Зимового походу, наприклад стаття Михайла Кураха «Чи брали Січові Стрільці участь у Зимовому поході» [13]. Дані публікація має за мету довести, що Січові Стрільці брали участь в рейді армії УНР 1919–1920 років. Щоб довести своє твердження автор наводить свідчення О. Доценка і О. Удовиченка. Також М. Курах спростовує думку, що СС були дезертирами, доказом цього він наводить свідчення Ю. Тютюнника та І. Мазепи, також заперечує причетність СС як до білогвардійців так і більшовиків.

Також серед подібних публікацій є роботи Андрія Долуда «Зимовий похід» [14], Олександра Загродського «Зимовий похід» [15], стаття Леоніда Романюка «Від Бершаді до Чарторії» [16], Валентина Сім'янцева «В Зимовому поході» [17, 18], в яких подані аналітичні огляди та спогади про події напередодні та під час Зимового походу.

Військовий історик Лев Шанковський у своїй книзі «Українська армія в боротьбі за державність» [19] присвятив окремий розділ рейду вояків армії УНР 1919–1920 років. Це приклад однієї з перших спроб в українській історіографії дати збірний науковий огляд історії Першого Зимового походу. Дослідник наголошує на важливості походу, і його вдалій місії, зазначаючи, що тогочасна українська еміграційна преса незаслужено обходила увагою річницю рейду. Л. Шанковський аналізує політичну ситуацію, яка склалася на момент походу і стисло викладає інформацію про послідовність подій, партизанські маневри, склад і чисельність військових груп. Автор зазначає, що дана праця не має за мету переповісти бойову історію Першого Зимового походу, посилаючись на ці дані в працях інших авторів [19, С. 178].

У праці Л. Шанковського є загадка про можливість створення південноукраїнського фронту, з такою пропозицією звернулися представники Антанти в Одесі до полоненного денкінцями генерала О. Удовиченка. Він погодився за умови, що загальне командування всіма військами в одеському районі буде в українських руках, а Добровольча армія при першій же нагоді мусить покинути Україну [19, С. 181]. Але через супротив генерала Шилінга утода не вдалася. Л. Шанковський вважає, що шанси створення такого фронту були великими, адже в Одесі на той час перебувало понад двадцять тисяч українських вояків [19, С. 181].

Також автор згадує вдалий бій 15 квітня у Вознесенському, де армія УНР взяла це місто разом з цілою воєнною базою чотирнадцятій радянської армії. Армія забрала з собою два мільйони рушничних набоїв, тридцять дві тисячі гарматних набоїв, дві важкі та вісімнадцять легких гармат, а також багато іншого майна [19, С. 182]. Як зазначає Л. Шанковський, ці та інші події могли сприяти зайняттю Одеси і створенню південноукраїнського фронту. Що, на думку автора, могло б сприяти подальшому розгортанню української визвольної боротьби.

Згадки про Перший Зимовий похід у радянській історіографії зустрічаються лише в працях, що висвітлювали становлення більшовицької влади в Україні. Роль національних урядів УНР в таких оглядах не висвітлювалася, а загальні описи були позбавлені об'єктивного та детального висвітлення.

Якісно новий етап у вивченні Першого Зимового походу розпочався з відновленням української незалежності в 1991 р., що зумовлено відсутністю ідеологічного тиску, відкриттям засекречених матеріалів, співпрацею українських і закордонних вчених. В українській історіографії проблема Першого Зимового походу привертала увагу багатьох дослідників, але окремого ґрунтovanого дослідження досі ніхто не проводив. Серед загальних оглядів можна виділити збірний аналіз Валерія Солдатенка [20]. Вчений на основі праць М. Омеляновича-Павленка, Ю. Тютюнника, І. Мазепи реконструює перебіг Зимового походу, критично зауважуючи складність визначення практичної користі Зимового Походу в контексті революційних подій. Дослідник зазначає, що попри те, що історії походу присвячені сотні публікацій, прослідкувати рейд української армії по денкінських і частково більшовицьких тилах, дуже важко.

В. Солдатенко прирівнює історичний статус Першого Зимового походу до бою під Крутами, зазначаючи, що оцінки українських істориків занадто перебільшують роль Зимового походу. Пояснює він це тим, що між Михайлом Омеляновичем-Павленком та Симоном Петлюрою була особиста неприязнь [20, С. 135–136]. Також автор висловлює свою точку зору стосовно поглядів Омеляновича-Павленка щодо подій Зимового походу, визначаючи їх занадто суб'єктивними [20, С. 136].

Найповніше, на думку В. Солдатенка, Зимовий похід відтворено у тритомній праці І. Мазепи «Україна у вогні й бурі революції» [4].

Деякі праці, попри свою насиченість аналітичними оглядами існуючої історіографії

фії Першого Зимового походу, потребують критичного огляду, через наявність перевірених оцінок, великої емоційної забарвленості змісту. Зокрема, праця Романа Ковала «Повернення отаманів гайдамацького краю» [21] містить синтетичний огляд партизанського рейду Української армії, а також матеріали про генерал-хорунжого Армії УНР Юрка Тютюнника, отамана Андрія Гулого-Гуленка та ін. Фактаж опису поданий в науково-публіцистичному стилі, для широкого кола зацікавлених, і наповнений політично-ідеологічними роздумами. Для дослідження книга цінна тим, що деякі матеріали присутні лише в цій праці.

На початку двохтисячних років виходять друком листи і спомини військового міністра та генерал-хорунжого Армії УНР Всеволода Петріва під редакцією Володимира Сергійчука [22, 23, 24], які є важливим джерелом у вивченні даної теми. Через інтернування у польському таборі В. Петрів не брав безпосередньої участі у Зимовому поході, але долучився до підготовки рейду. Зокрема підготував детальні схеми проведення цієї бойової операції, проаналізував тактику і стратегію збройних сил Української Народної Республіки [22, С. 160]. У військово-історичних працях В. Петріва є багато важливої інформації, за допомогою якої ми маємо змогу розгорнуто дослідити Перший Зимовий похід і його причини.

Корисною інформацією, зокрема, є роздуми В. Петріва про передумови Зимового походу. У своїх працях він зазначає складне становище українського уряду в 1919 році, під час відходу на північ і описує передачу звільнених територій понад р. Смотрич польській армії. Передача відбулась за умов наступу зі сходу більшовицьких військ, тому все сталося без укладання будь-яких угод чи конвенцій, без жодних зобов'язань [23.-С.366]. Автор був присутній при встановленні зв'язку між українською адміністрацією та польським військом, у своїх спогадах він зазначив, що поляки прийшли на територію України без попередження, як переможці [22, С. 366].

У 2010 році було опубліковано працю Петра Дяченка «Чорні запорожці» [25], до книги увійшли уривки спогадів старшин і козаків полку Чорних Запорожців та документи, що стосуються історії полку, також велика кількість інших матеріалів. Серед них – 200 світлин, 6 карт, неповний список старшин і козаків 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР з довідками про них тощо.

Праця дає змогу детально ознайомитися з особливостями військової діяльності кінного полку Чорних запорожців у складі армії УНР. У дослідженні є опис участі полку в Першому зимовому поході. Зокрема – фрагмент взяття Вознесенська та розгорнута розповідь про Вапнярську операцію, якою завершився Перший Зимовий похід. У книзі подається опис зовнішнього вигляду вояків полку, тактика і стратегія у воєнних акціях, чисельність їхньої військової бази.

Також є окрема праця Бориса Монкевича «Зимовий похід й остання кампанія Чорних Запорожців» [26], в якій подається опис саме цього легендарного військового формування армії УНР.

У контексті розгляду українсько-білогвардійського протистояння в 1919 році, Михайло Ковальчук додав окремий розділ до своєї книги «Невідома війна 1919 року» [27] під назвою «Перший Зимовий похід: армія УНР у боротьбі проти білогвардійців». В цій праці автор наводить дані про малу численність білогвардійських формувань, зокрема на початку грудня 1919 року в запіллі Київщини (блізько 849 багнетів) та Полтавщини (3316 багнетів) [27, С. 275]. Цим він пояснює швидке просування армії УНР в перші дні походу, частини якої майже безперешкодно дісталися Вінниччині до місяця дислокації підрозділів УГА.

Ідея приєднання УГА до армії УНР не була реалізована. Щоб врятувати армію УГА з катастрофічного становища, в якому вона опинилася в 1919 році, серед її вищого складу виникла таємна колегія (отамани

С. Шухевич, О. Лисняк, чотар Д. Паліїв та ін.) [27, С. 278]. 25 грудня була підписана угода про об'єднання двох українських армій під командуванням М. Омеляновича-Павленка та створення спільного фронту проти генерала Денікіна. Ale угода залишилася формальністю внаслідок поширення епідемії тифу серед Галицької армії та відсутності матеріального забезпечення.

Акцентується увага на переломному етапі Зимового походу – послабленні сил денікінців та наступу Червоної армії на територію України. 21 січня 1920 року на нараді командного складу армії УНР було вирішено взяти курс на боротьбу з більшовицькими силами і відстоювати ідею незалежності Української держави. Приблизно тоді ж були відхилені пропозиції з боку білогвардійського командування про об'єднання армій. Армія УНР налічувала близько 2500 багнетів [27, С. 281] і 22 січня 1920 року вирушила на Черкащину під командуванням отамана Ю. Тютюнника.

Огляд Зимового походу в даній праці завершується подіями боїв навколо Вознесенська і відходом Добровольчої армії до чорноморського узбережжя [27, С. 283].

Теми Першого Зимового походу торкаються безліч статей в спеціалізованих періодичних виданнях, більшість з них мають невеликий інформативний обсяг, в загальних рисах передаючи основні події рейду, або торкаючись одиничних проблем. До прикладу публікація «Зимові походи Армії УНР» Людмили Загоронюк [28]. В ній поданий стислий опис Першого Зимового походу, де автор зазначає, що на початку

рейду армія УНР мала 8 тисяч придатних вояків та близько 2 тисяч багнетів і шабель [28, С. 48].

Стаття Павла Слюсаренка «Дієва армія Української Народної Республіки в Першому Зимовому поході» [29] містить огляд подій, що передували Зимовому походу, починаючи від серпня 1919 року, та короткий опис рейду від наради в Чорторії 6 грудня до з'єднання всіх українських військ 6 травня 1920 року.

Матеріал Валерія Кучера, розміщений у публікації «Участь Юрія Тютюнника у Першому Зимовому поході армії УНР (6.XII.1919 – 6.V.1920 рр.)» [30], присвячений постаті відомого отамана та описує його військовий і політичний вклад у ході рейду.

Загалом, за результатами історіографічного аналізу варто зауважити, що попри вагомий внесок науковців в дану тему, на сучасному етапі бракує об'єктивного, масштабного і різnobічного аналізу Першого Зимового походу в контексті української національно-визвольної революції 1917–1921 років. Українські дослідники послуговуючись наявним матеріалом, не виходили за межі аналітичних даних опису перебігу подій та оцінок сучасників Зимового походу. В першу чергу через те, що значна частина джерельної бази по даній темі ще не була введена в науковий обіг. Існує потреба по-новому, з урахуванням численного кола джерел, які залучені останніми роками до наукового обігу, всебічно висвітлити події військової історії України доби визвольних змагань, серед яких яскравою сторінкою є Перший Зимовий похід.

ДЖЕРЕЛА

1. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). – Київ: Темпора, 2007. – 607 с.
2. Омелянович-Павленко М. Чотар У. Г. А. Коуржук із Надвірної лицар українського Залізного хреста. – Прага: накладом «Stilus», 1941. – 15 с.
3. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. – Київ: Книга Роду, 2008. – 311 с.
4. Мазепа І. Україна в бурі й огні революції 1917–1921. – Київ: Темпора, 2003. – 608 с.

5. Мазепа І. Огнева проба: Українська політика й стратегія в добі Зимового походу, 1919–1920. – Прага: Колос, 1941. – 101 с.
6. Удовиченко О. Україна у війні за державність. – Вінниця: Видав хорунжий УСС Д. Микитюк, 1954. – 176 с.
7. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.VI.1920). – Варшава: Праці Українського Наукового Інституту, 1932. – 240 с.
8. Каліберда Ю. З-я Залізна дивізія Армії Української Народної Республіки (за спогадами та життєписами військових мемуаристів). // Воєнна історія. – Київ, 2010. – №2(50). – с. 56–58.
9. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії військ УНР. Рік 1919. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. – 264 с.
10. У 50-річчя Зимового походу Армії УНР, 1919–1920. – Нью-Йорк: Накладом Орденської Ради Ордена Залізного Хреста Армії УНР, 1973. – 280 с.
11. Козак І. Перший Зимовий похід // Вісті комбатанта. – Торонто, 1963. – № 1. – с. 6–8.
12. Грінченко Т. 50-ті роковини закінчення Зимового походу // Вісті комбатанта. – Торонто, 1970. – № 5. – с. 39–44.
13. Курас М. Чи Січові Стрільці брали участь у Зимовому поході // Вісті комбатанта. – Торонто, 1961. – № 1/2. – с. 24–36.
14. Долуд А. Зимовий похід 1919–1920 рр. // Український комбатант. – Новий Ульм, – 1958. – № 7. – с. 42–49.
15. Загродський О. Зимовий похід // Український комбатант. – Новий Ульм, – 1955. – № 3. – с. 16–18.
16. Романюк Л. Від Бершаді до Чортопії // Вісті комбатанта. – Торонто, 1972. – № 2. – с. 12.
17. Сім'янцев В. В Зимовому поході. // За державність. – Торонто, 1964. – № 10. – с. 108–128.
18. Сім'янцев В. В Зимовому поході. // За державність. – Торонто, 1966. – № 11. – с. 206–227.
19. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен: Дніпровська хвиля, 1958. – 317 с.
20. Солдатенко В. Українська революція, Історичний нарис. – Київ: Либідь, 1999. – 976 с.
21. Коваль р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – Київ: Діокор, 2001. – 288 с.
22. Сергійчук В. Всеолод Петрів. – Київ: ПП Сергійчук М.І., 2008. – 295 с.
23. Петрів В. Військово-історичні праці. Листи. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2004. – 624 с.
24. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. – Київ: Поліграфкнига, 2002. – 639 с.
25. Дяченко П. Чорні запорожці. – Київ: Стікс, 2010. – 448 с.
26. Монкевич Б. Зимовий похід ї остання кампанія Чорних Запорожців. – Львів: Добра книжка, 1929. – с. 152.
27. Кoval'чuk M. Невідома війна 1919 року. – Київ: Темпора, 2006. – 576 с.
28. Загороднюк Л. Зимові походи Армії УНР: Перший Зимовий похід (6 грудня 1919 – 5 травня 1920 р.р.). Другий Зимовий похід (4-21 листопада 1921 р.) // Військо України. – Київ, 1999. № 11/12. – с.48-49
29. Слюсаренко П. Дієва армія Української Народної Республіки в Первому Зимовому поході // Воєнна історія. – Київ, 2002. – № 5-6. – с. 47–52.
30. Кучер В. Участь Юрія Тютюнника у Первому Зимовому поході армії УНР (6.XII.1919 – 6.V.1920 рр.) // Воєнна історія . – Київ, 2010. – № 2. – с. 23–24.

ІСТОРИКО-ВІЙСЬКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ І. КРЕВЕЦЬКОГО: ОБОРОННА ОРГАНІЗАЦІЯ РУСЬКИХ СЕЛЯН У 1848-49 РОКАХ

Любомира ФЕДУНИШИН,
асpirант кафедри історії України Прикарпатського
національного університету імені Василя Стефаника
(м. Івано-Франківськ).

Федунішин Любомира. Історико-військові дослідження І. Кревецького: оборонна організація руських селян у 1848-49 роках

У статті висвітлюється спектр наукових інтересів Івана Кревецького як військового історика. Це, зокрема, випливає із консеквенцій історико-наукових інтересів, які стосуються аналізу утворення оборонних організацій руських селян у 1848-49 рр. для захисту прикордонних територій.

Ключові слова: військові організації, руські селяни, І. Кревецький, прикордонні території тощо.

Федунішин Любомира. Историко-военные исследования И. Кревецкого: оборонная организация русских крестьян в 1848-49 годах

В статье освещает спектр научных интересов Ивана Кревецкого как военного историка. Это, в частности, выливается из консеквенций историко-научных интересов, которые касаются анализа образования оборонных организаций русских крестьян в 1848-49 гг. для защиты пограничных территорий.

Ключевые слова: военные организации, руски крестьяне, И. Кревецкий, пограничные территории и тому подобное.

Fedunishin Lyubomira. Istoriko-viyskovi researches I. Kreveckogo: defensive organization of ruskikh peasants is in 1848-49 years

In the article the spectrum of scientific interests of Ivan Kreveckogo lights up as a military historian. It, in particular, swims out from konsekvenciy of istoriko-naukovikh interests which touch the analysis of formation of defensive organizations of ruskikh peasants in 1848-49 for defence of boundary territories.

Keywords: soldiery organizations, ruski peasants, I. Kreveckiy, boundary territories and others like that.

Із проголошенням незалежності України на початку 1990-х років відновлюється науковий інтерес до історико-культурної спадщини ревнителів національного відродження, які у час радянської епохи були призабутими. Відповідно до наукової творчості Івана Кревецького (1883–1940 рр.), як одного із представників національної історіографії, на даний час, зважаючи на відновлення історичної справедливості, викликаний пожавлений історіографічний інтерес. Саме на прикладі вивчення локальної історії, зокрема історії Галичини кінця XVIII–початку XIX ст., І. Кревецький продемонстрував перевагу державницьких ідей серед українського народу, проте у контексті європейської співдружності. Таким чином, виходячи із євроінтеграційних чинників зовнішньої політики України, актуальність предмету дослідження маніфестиється у відтворенні історичної пам'яті українського народу як історико-військового суб'єкта захисту прикордонних територій Австро-Угорської імперії у 1848–49 роках.

Отож, метою нашого дослідження є проведення історичної реконструкції оборонних організацій руських селян у 1848–49 рр. з інтенцією захисту прикордонних територій у контексті наукових досліджень Івана Кревецького. Для цілісного відтворення мети необхідно виконати такі дослідницькі завдання, зокрема: визначити причини виникнення оборонних організацій, констатувати функціональність руських селян у бойових діях та охарактеризувати наслідки збройного захисту руськими селянами імперського кордону тощо.

Щодо апробації вивчення наукової спадщини І. Кревецького, то, зважаючи на віхи радянської минувшини, ще й досі науково-культурологічний доробок вченого є неструктуркованим у аспекті історизму. Проте все ж ряд дослідників, таких як І. Борщак [1], В. Качкан [2], І. Кіхтан [3], Ф. Стеблій [7; 8; 9], Н. Черніши [10], Л. Шанковський [11], У. Яворська [12] та інші оприлюднили частково наукові інтенції дослідника. Але,

що стосується аналізу утворення оборонних організацій руських селян, то це досліджується нами вперше, що і визначає актуальність предмету дослідження.

Так, особливу увагу дослідник надає функціональності та боєздатності даних оборонних утворень, які, на думку І. Кревецького, є наочним прикладом дієздатності галичан захищати політичний уклад кордонів, що відповідає прагненню українців мати власну армію, при допомозі котрої можливо розбудовувати незалежну державу. Другим не менш важливим фактором воєнізованих утворень є бажання галичан до збереження миру й спокою у Австро-Угорській імперії, що засвідчує миротворчі наміри української нації [11, 113].

Важливе значення І. Кревецький відводить причині виникнення оборонної організації руських селян. На його думку, революційні події, які сколихнули Францію, перекинулись і на мешканців Відня, які, у свою чергу, домагались загальної свободи. Попри принципи загальної свободи, революційні рухи (1848–49 рр.) носили національний характер. Це випливає із того, що австрійські німці вимагали відлучення німецьких провінцій від Австрії й приєднання їх до німецького союзу. Так само італійські провінції виступили проти Габсбургів, з метою приєднання Медіоляну та Венеції до сардинського короля. Аналогічні визвольні рухи проходили і у слов'янських краях. У Krakові та у Львові пройшли локальні сутички, а у Чехії дійшло до бомбардування Праги кн. Віндішгрецом, оскільки чехи бажали відновити королівство св. В'ячеслава. Натомість південні Слов'яни, Хорвати і Серби вимагали встановлення краєвої автономії, виступаючи військовою компанією (під проводом Єлічіча) проти Мадярів. Навіть, як підкresлює І. Кревецький, виступили румунські селяни в Семигородді, домагаючись утворення румунської провінції [6, 2].

На відміну вище зазначених народностей, найгрізнішими у боротьбі з Австро-

Угорською імперією, були Мадяри. Вони утворили три армії загальною чисельністю 160.000 людей. Okрім цього, їм допомагали і польські емігранти, які мали намір вирішити й польське питання [6, 2].

Саме ці суспільні трансформації, як вважає І. Кревецький, пробудили Русинів від «вікового сну» і вивели їх на політичну арену. Проте політична ситуація виявилась неоднозначною, зокрема: підтримати мадярських повстанців чи виступити на стороні Австро-Угорської імперії проти них? Ця політична дилема була вирішена із збереженням власної самоідентичності у межах Австро-Угорської імперії, створивши тим самим захист державних кордонів на русько-угорськім пограниччю [6, 3].

Вже у 1848 р., як зазначає І. Кревецький, почалися військові акції в Угорщині, зокрема мадярські ватаги чинили збройні напади на пограничні галицькі села. Відповідно 27 листопада 1848 р. краєва президія видала розпорядження (узгодивши текст розпорядження із генералом-комендантом і адміністратором Пехером), в якому, зокрема, йшлося про організацію руських селян для забезпечення захисту угорсько-руського пограниччя від самовільного перетину кордону поодиноких чи цілих відділів добровольців, щоб взяти участь у революційних процесах в Угорщині [6, 6; 5].

Із даного розпорядження випливало, що головною силою для забезпечення законності та спокою на пограниччі були жандармерія, фінансова сторожа та поодинокі військові відділи. Так, для станіславівського округу, згідно із розпорядженням, призначалось 60 людей із жандармерії та фінансової сторожі, а їхне розміщення вздовж кордону повинно було узгодитись із старостами циркулів. Для допомоги вище зазначенім родам військ також залиचались військові частини із окружних міст, а також війська резерву. Наприклад, у станіславівському окрузі спеціальним резервним забезпеченням військ був 1 офіцер та 50 жовнірів, які знаходились у Делятині. Натомість комісари мали постійно перебувати в пер-

Іван Кревецький

шій оборонній лінії, тобто біля границі для того, щоб перебувати у постійних зносинах із пограничною обороною і комендантом відділу другої лінії. Таким чином було забезпечено інформаційний зв'язок з метою своєчасного реагування на військове вторгнення Мадярів [6, 6].

На думку І. Кревецького, важливим пунктом даного розпорядження, власне, четвертим було те, що організація оборонного процесу русько-угорського пограниччя повинна бути такою, щоб селяни, які братимуть участь у збройному захисті кордону по його завершенню (мова йде про селян допоміжного характеру), поверталися до звичних справ, оскільки це є запорукою спокою та законності у відповідних округах [6, 6–7].

Проте, тогочасна військова ситуація, як зазначає І. Кревецький, була доволі неоднозначною. Австрійським військам, під командуванням Урбана, прийшлося відступати під натиском Мадярів аж до Комполюнзі (Буковина). А це у свою чергу посилило боєвий дух Мадярів, які, як вважає І. Кревецький (у посиланнях на Гельферта), привели до переполоху мешканців Чернів-

ців, і то так, що багато родин покидали це місто [6, 9].

Не менш загрозливою ця вістка було для жителів Галичини. Зважаючи ще й на те, що певні польські революційні елементи поширювали різного роду загрозливо-привокаційні відомості, зокрема, що 30.000 Мадярів вже йде походом, а полковник Пйотровський в Сегетії збирає корпус, щоб через Карпати потрапити до Галичини; що не тільки Буковину захопили Мадяри, але й коломийський, самбірський та стрижинський округи, навіть говорили про те, що у Кракові готується повстання [6, 10].

Як зазначає І. Кревецький, становище галицької генеральної команди було прикrim. Окрім браку війська, ще польське населення Галичини жевріло революційними ідеями, яке надіялось, що, підтримавши повстання Мадярів, можна вирішити їх польське питання, а тому надіялось на підтримку польського населення Галичини генеральній команді не доводилось. А тому, зважаючи на ситуацію, яка виникла у Буковині, генеральна команда делегувала два батальйони з полку Дайчмайстер та Гартман, одну батарею і одну шкадрону цісарських шваліжерів, але, як вважає І. Кревецький, допустилась тактичних помилок, оскільки поспіхом зорганізувала до військового походу, не враховуючи погодних умов (22 градуси морозу), що в кінцевому результаті привело до загибелі багатьох жовнірів. В цей же самий час генерал Барко вирушив у південно-східні округи Галичини, щоб приготувати організацію руських селян для захисту русько-угорського кордону [6, 10].

Проте небезпека мадярського нападу на Галичину проявлялась не тільки зі сторони Семигороду й Буковини, але й з північної Угорщини. Так, комендант північної мадярської армії Юрій Кляпка переміг австрійського генерала Шліка, що ввійшов до Угорщини через Дуکлянський перехід з Галичини. Причиною поразок австрійської армії, як вважав І. Кревецький, було те, що, окрім Ю. Кляпки, мадярське повстання очолювали Кошут, який організував Слова-

ків і угорських русинів, також Гергей, який діяв у північній Угорщині, створюючи цим самим нові лінії фронту, на які регулярна армія не в силі була дати адекватну відсіч. Тим більше, що самі поляки ставились прихильно до Мадярів на південному склоні Карпат [6, 11].

Такі тривожні будні, як вважає І. Кревецький, спонукали австрійську владу на місцях негайно приступити до створення оборонної організації руських селян для захисту пограничних територій. Особливим приводом до організації руських селян стала подія, яка відбулась недалеко від Ліски, де галицький ландштурм затримав багато возів, які їхали від угорської границі, а при їхньому обшуку було виявлено 2.000 червінців та 100.000 кор. у срібних цванцигерах, які призначались для революційних подій [6, 13].

Варто зазначити, що для австрійської влади організація селян для оборони пограничних територій є радше необхідністю, чим додатковою військовою можливістю, адже як центральна, так й місцева влада усвідомлювала небезпеку озброєвання селян. А тому було запроваджено пильний нагляд за кількістю одиниць зброї, паспортний контроль і персональна відповідальність десятників. Для забезпечення такого контролю були створені спеціальні місцеві громадські варти [6, 15].

Як стверджує І. Кревецький, станісла́вівський округ (згідно плану) був поділений на п'ять округів: делятинський, надвірнянський, солотвинський, богородчанський та тисменичанський. Три перші округи становили першу оборонну лінію, оскільки знаходились близче до кордону, а два останні округи становили другу оборонну лінію або так звану резервну групу. Відповідно до трьох перших округів належало 30 громад, до двох останніх округів належало 27 громад. Саме ефективна робота влади на місцях, на думку І. Кревецького, дала можливість організувати руських селян до оборони як власного майна, так і прикордонних територій загалом. І така місія була цілком

можливою, оскільки, ще на нараді, було прийняте рішення, що фактично в обороні вище згаданих територій можуть взяти участь половина чоловічого населення, які є придатними до військових дій [6, 17].

Відносно озброєння селян, то, як стверджує І. Кревецький, що «... за оружием не довго питали: хто мав рушницю або список, той і виступав з ними до борби, а хто не мав такого оружя, той закладав на держак косу або сокиру. Амуніцію мала дати становиславівська бригадна команда» [6, 17]. Цікавий історичний факт, який, у посиланні на інформаційне повідомлення «Зорі Галицької», висвітлив І. Кревецький, характеризує тодішні військові настрої галичан. Так, у богословському округі до оборонної організації були покликані всі чоловіки від 20 до 50 років, які на певний знак повинні у повному озброєнні з'являтись на окремо визначене місце. У кожному селі є один комендант, а кілька сіл об'єднувались в один ландштурмовий округ, який очолювався надкомандантом. Як випливає із вище зазначеного озброєння селян не було відповідним до ведення військових дій, але боєвий дух, знання території й внутрішня дисципліна – це ті засоби, які давали можливість руським селянам отримувати перемогу над мадярськими повстанцями [6, 19].

29 січня, як інформує кореспондент «Зорі Галицької» (т.зв. лист з Жупаня), мадярські повстанці зіткнулися із галицькими патрулями. Внаслідок цього збройного інциденту загинуло двоє мадярських повстанців, а декількох було поранино. Це, у свою чергу, роздратувало мадярських повстанців, які мали намір пограбувати пограничні села. Проте, довідавшись про такі наміри Мадярів, галицькі селяни забили на сполох та озброївшись (в основному косами та залізними вилами) притримали оборону прикордонних сіл з 30 січня по 6 лютого (збройних конфліктів не виникало), перебуваючи в постійній бойовій готовності (захист кордону). Але вже 7 лютого Мадяри у загальний чисельності 1000 людей підійшли до Жупаня і Климця. На щастя, у цих селах

знаходилось ціарське військо і разом з селянами тамтешніх сіл завдали нищівної поразки мадярським повстанцям і то так, що, як стверджує І. Кревецький, мадяри поспіхом почали відступати за угорський кордон, залишаючи двох убитих та багато поранених угорських повстанців. Analogічні збройні захисти прикордонних територій проходили і у стрижському окрузі, зокрема у таких селах: Опірі, Лавочні та Тернавці, де до оборони були залучені 300 людей [6, 31].

Подібні збройні протистояння між руськими селянами та мадярськими повстанцями проходили й у самбірському окрузі (хоча й не такі запеклі). Зокрема, посилаючись на кореспондента «Зорі Галицької», який у свою чергу черпає історичні відомості із листа Дзюбакевича, І. Кревецький стверджує, що мадярські повстанці з 26 на 27 березня пограбували прикордонне (підбескидське) село Кривку, забравши з собою багато волів, вівців та корів. Такі самі пограбування проходили і в інших селах. А тому, це призвело до того, що тривожні вістки, про напади мадярських повстанців на села самбірського округу, почали поширюватись і у коломийському окрузі, посилюючи цим самим панічні настрої серед тамтешніх селян. Наприклад, родини урядників із Косово, Жаб'є та інших сіл втікали до безпечних місць перебування, побоюючись розправи мадярських повстанців за те, що урядники сприяли організації руських селян до збройного протистояння із повстанцями [6, 33].

Цікава ситуація виникла й у самому середовищі мадярського повстання. Так, 1 квітня 1849 р. загальний провід армією прийняв Гергей. З цього часу розпочинається тріумф перемог. Вже у квітні місяці мадярські війська окупували Бачки, Банат, твердиню Арад, а міста Карльсбург та Темешвар, які були останніми опорами на південному сході австрійських військ, оточили облогою. Перемога над австрійськими військами давала можливість мадярським повстанцям все ближче і ближче наблизитись до столиці Угорщини Будапешту. І така можливість, як анонсує дослідник,

реалізувалась 21 травня, опісля звільнення Коморн від австрійської залоги. Таким чином, на думку І. Кревецького, революція Мадяр досягла свого апогею, а водночас і зворотного відліку, до повної капітуляції перед силами військової коаліції (Австрія та Російська імперія) [6, 41].

Внаслідок капітуляції Угорщина знову стала австрійською провінцією і потреба у організованій обороні руських селян зникла. Проте їхня роль була досить помітною. Зокрема, що стосувалось оборони прикордонних сіл, де місцеві селяни проявили себе як хоробрі оборонці монарших територій. Саме завдяки руським селянам і їхній активній позиції мадярські повстанці не мали змоги просуватись територією східної Галичини. Ще одним важливим фактором було те, що руські селяни розцінювали збройне повстання Мадярів як особисту загрозу їхньому

життю, а обіцянки повстанців (наприклад, створення власної держави) сприймали як обман, а тому бажали співпрацювати із державою, оскільки у межах держави розвивали власну національну самоідентичність.

Варто зазначити, що наукові праці І. Кревецького, зокрема щодо формування військових організацій, відповідають основному принципу історичних досліджень – історизму. Адже у своїй сутності викладення історичних подій побудовані на мемуарних спогадах його безпосередніх учасників. Тому доробок вченого репрезентує історичну дійсність, а не містить особисті ідеологічні спекуляції, бо є глибинним історіографічним відтворенням історичних подій. Для фахового вивчення історії України у сфері військових організацій як минувшини, так і сьогодення праці дослідника є доволі актуальними.

ДЖЕРЕЛА

1. Борщак І. Пам'яті Івана Кревецького (У десяті роковини смерті) / І. Борщак // Україна (Париж). – 1950. – ч. 4. – С. 244–245.
2. Качкан В. «Реальні образи сумної правди» (основні консеквенції у діяльності Івана Кревецького) / В. Качкан // Хай святиться ім'я твоє. – Львів, 1998. – С. 189–205.
3. Кіхтан І. Іван-Мар'ян Кревецький – гордість Роздільської землі (до 120-річчя з дня народження) / І. Кіхтан. – Розділ, 2003. – 16 с.
4. Кревецький І. Українська державна ідеологія / І. Кревецький // Громадський вісник. – 1922. – 11–16 липня. – № 113–117.
5. Кревецький І. Проби організування руських національних гвардій в Галичині 1848–1849 / І. Кревецький // Записки НТШ. – 1913. – Т. 113. – С. 77–146.
6. Кревецький І. Оборонна організація руських селян на галицько-угорськім пограниччю в 1848–1849 рр. / І. Кревецький // Записки НТШ. – 1905. – Т. 63. – С. 1 – 26; Т. 64. – С. 27–58.
7. Стеблій Ф. Початки державницького напряму української історіографії: І. Кревецький / Ф. Стеблій // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 7. – Львів, 2000. – № 1. – С. 300–310.
8. Стеблій Ф. Кревецький Іван Іванович / Ф. Стеблій // Довідник з історії України. Вид. 2-ге, доопрацьоване і доповнене. – Київ, 2001. – С. 366.
9. Стеблій Ф. Власна держава – найвищий ідеал нації: ідея української державності в історіографічній та політологічній спадщині І. Кревецького / Ф. Стеблій // Воля і Батьківщина. – 2000. – № 1. – С. 58–67.
10. Черниш Н. І. Кревецький – книгознавець, видавець, бібліограф / Н. І. Черниш // Українська періодика: Історія і сучасність / Доп. та повід. шостої Всеукр. наук.-теорет. конф. 11–13 трав. 2000 р.; за ред. М. М. Романюка. – Львів, 2000. – С. 460–468.
11. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії. Українська воєнно-історична наука у період між двома війнами (1921–1939) // Український історик. – 1973. – № 3–4. – С. 113, 121.
12. Яворська У. Бібліотечна діяльність Івана Кревецького (1905–1914) / У. Яворська // Вісник книжкової палати. – 2005. – № 4. – С. 40–44.

МУЗЕЙ, ВИСТАВКИ

ВИСТАВКА «В БОРОТЬБІ ЗА СВОБОДУ УКРАЇНИ» В КІЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Олександр НАДТОКА

*кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої
та нової історії Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

Виставка «В боротьбі за свободу України» в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка

21 листопада 2011 року, напередодні Дня Свободи, в приміщенні Музею історії університету Київського національного університету імені Тараса Шевченка було відкрито виставку «В боротьбі за національ-

ну свободу». Задум щодо самої виставки та виконання цього невеликого науково-просвітницького проекту належать громадській організації «Історико-культурологічне товариство «Герої Крут», заснованому 1997 року. Товариство ставить за мету діяльності дослідження історії українського визвольного руху та патріотичне виховання молоді.

Виставка складається з шести великих кольорових планшетів, на яких розміщено ілюстративний матеріал та анотації за трьома тематичними розділами:

- Героїка Української революції 1917–1921 рр.: Бій під Кутами;
- Спадщина Тараса Шевченка в національно-визвольній боротьбі 1930–1950-х рр.;
- День Соборності України (1919–1990-ті рр.).

В ході підготовки виставки були використані матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Центрального державного кінофотофондоархіву ім. Г. Пшеничного, Наукової бібліотеки Центральних державних архівів України, а також дуже цінні світlinи та ілюстрації, надані першим головою Історико-культурологічного товариства «Герої Крут», народним артистом України п. Ярославом Гаврилюком, директором Бібліотеки імені О. Ольжича (за сумісництвом Директор Музею УНР) п. Олександром Кучеруком, відомим політ'язнем та правозахисником, публіцистом п. Василем Овсієнком.

У виставці використані також світlinи з колекції фотоматеріалів «Радіо Свободи», фото з статті Ігоря Голода «День Злуки: східняк і західняк сильні тільки один з одним» (Інтернет-видання «Українська правда»), ілюстрації з видання «Українська Гельсінська спілка (1988–1990 рр.) у світlinах і документах» (К.: «Смолоскип», 2009).

За період проведення тематичних лекцій для відвідувачів виставки (з 21-го до 29-го листопада 2011 р.), з представленими матеріалами ознайомились студенти історичного факультету очної та заочної форми навчання, курсанти Військового інституту Київського національного університету

імені Тараса Шевченка, члени польської делегації до Університету Тараса Шевченка.

Виставка отримала схвалальні оцінки від ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка п. Леоніда Губерського, шановних колег з Воєнно-історичного товариства при Всеукраїнському благодійному фонду «Україна-UNESCO» пп. Сергія Литвина та Миколи Пашковця.

Під час однієї з зустрічей Головний редактор журналу «Воєнна історія» Сергій Харитонович Литвин виступив перед студентами-істориками з додатковою інформацією про події Української революції 1917–1921 рр. та розповів про редаговане ним фахове видання. Історик та публіцист Микола Дмитрович Пашковець також надав цінну інформацію про відомого українського художника, автора багатьох агітаційних плакатів Української повстанської армії Ніла Хасевича. За всі побажання та додаткову інформацію до виставки складаємо щиру подяку.

Висловлюємо також подяку всім старшим і молодшим колегам-студентам у допомозі в підготовці виставки, її розміщенні та організації тематичних лекцій за матеріалами експозиції.

Окреме слово подяки декану історичного факультету Колеснику Віктору Федоровичу, який підтримав ідею розміщення

виставки та проведення відповідних лекцій-експкурсій, а також колегам з Музею історії університету – Патрияку Івану Казимировичу та Кругловій Людмилі Борисівні, які сприяли у втіленні цієї справи в життя.

І останнє – завдяки дружній співпраці з колегами з Музею історії університету та підтримці керівництва історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка з початку грудня 2011 р. наша виставка експонується на постійній основі на виставочному поверсі

Музею. Запрошуємо всіх, хто цікавиться героїкою вітчизняної історії до головного корпусу університету Тараса Шевченка, де і розміщений Музей нашої Alma Mater.

Після однієї з тематичних лекцій з колегами істориками та студентами (Музей історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 23 листопада 2011 р.)

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Редакційна колегія журналу «Воєнна історія» запрошує Вас до активної співпраці!

Журнал розрахований на широкий загал науковців, викладачів воєнної історії та всіх, хто цікавиться українською історією. Він надходить до найвідоміших бібліотек країни, наукових установ і навчальних закладів.

До розгляду приймаються статті державною мовою загальним обсягом не більше 10 машинописних сторінок (формат А4, кількість рядків на сторінці – не більше 29, кегль – 14, друкування з одного боку аркуша).

Рукописи слід подавати у роздрукованому і електронному вигляді; вони мають супроводжуватися інформацією про автора (авторів): військове та вчене звання, науковий ступінь, прізвище, ім'я та по-батькові (повністю), місце роботи і посада, яку обіймає автор, адреса для листування, номери телефонів, факсів, адреса електронної пошти, а також **обов'язково додається фото автора** (авторів).

Матеріали можна подавати безпосередньо у редакцію за адресою:

Україна, м. Київ, вул. Грушевського, 30/1, кім. 101,
редакція журналу «Воєнна історія» (телефон головного редактора: (067) 974-15-82)
або представникам журналу у регіонах, адреси яких подані на обкладинці журналу.

Електронна адреса: serlytvyn@ukr.net

У науковій статті повинні бути такі елементи:

1. Загальна постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор; формулювання мети статті; виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у напрямку.

2. Мова публікації – українська.

3. До статті додається перелік ключових слів та анотація обсягом до 1/4 сторінки машинописного тексту (українською, російською та англійською мовами).

4. Усі скорочення при їх першому згадуванні мають бути розшифровані. Використання скорочень у назві та резюме статей не допускається.

5. Усі рисунки повинні бути підписані та пронумеровані відповідно до посилань на них у тексті.

6. Таблиці повинні мати назву та порядковий номер.

7. Бібліографічні описи посилань у переліку, скорочення слів і словосполучень оформляють відповідно до чинних стандартів з бібліотечної та видавничої справи (ГОСТ 7.1-84, ГОСТ 7.12-93, ГОСТ 7.11-78, ДСТУ 3008-95).

8. **УВАГА!** Посилання подаються у тексті в квадратних дужках: номер у списку джерел та, через кому, сторінка цитування.

9. Список джерел подавати за абеткою.

Додаткові вимоги до матеріалів в електронному вигляді:

1. Текстові файли повинні бути у форматі Microsoft Word. Текст слід складати без примусового переносу слів. Абзацні відступи зазначаються при форматуванні, а не шляхом використання пробілів.

2. Таблиці мають бути розміщені у тому ж текстовому файлі.

3. Графічний матеріал (фотографії та рисунки) має бути поданий окремими файлами форматів TIFF або EPS роздільною здатністю 300 dpi – для растрових зображень, 600 dpi – для графічних.

Запропоновані роботи не мають бути одночасно подані для публікації в інші видання або не повинні бути раніше опублікованими.

Відповідальність за зміст матеріалів несуть автори.

Усі наукові статті проходять процедуру рецензування.

Редакція залишає за собою право скорочення і виправлення надісланих статей, їх публікацію у вигляді коротких повідомлень і анотацій.

Не прийняті до публікації матеріали авторам не повертаються.

Редакційна колегія